



**T.C. BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

“SİYASİ VE SOSYAL AÇIDAN ESKİ MİSİR DİNİ”

(MÖ. 3000-1000 Arası Dönem)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Arzu GEZMEZ**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK**

**Bilecik 2019
10165897**

T.C. BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

“SİYASİ VE SOSYAL AÇIDAN ESKİ MİSİR DİNİ”

(MÖ. 3000-1000 Arası Dönem)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Arzu GEZMEZ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2019
10165897

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSİS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Arzu GEZMEZ

Anabilim Dalı : Tarih

Programı : Yüksek Lisans

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ahmet ALTUNPOK

Tezin Özgün Adı : Siyasi ve Sosyal Açıdan Eski Mısır Dini

Tezin İngilizce Adı :

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 26 / 11 / 2019

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ /OY ÇOKLUĞU ileAnabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet ALTUNPOK

Üye Doç. Dr. Fatma Sevinç Erbaşı

Üye : Dr. Gülpınar Masalca Şahin

Üye :

Üye :

İmza



ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve/..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Antik Dönem Mısır’ın Dini Yapısı” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Arzu GEZMEZ

Bilecik 2019

ÖNSÖZ

Antik dönem Mısır uygarlığının temelini dini inançlar oluşturmaktadır. Antik dönem Mısır kültür ve medeniyetinin oluşmasında, eski Mısır'ın dini yapısının belirgin bir rolü bulunmaktadır. Bu dini inançlar antik Mısır'ın siyasi ve sosyal dokusundan kaynağını almaktadır. Antik Mısır'ın farklı dönemlerinde ortaya çıkan siyasi ve sosyal gelişmeler, antik Mısırlıların hayata bakış açısına büyük oranda tesir etmiş ve ortaya sürkeli olarak yeni kültürler çıkarmıştır. Çalışmanın amacı; antik Mısır'da meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler ışığında Mısır'ın dini inançlarını, tanrı algısını, tanrı-kral inancını, ölüm algısını ve bu inançlar çerçevesinde gerçekleştirilen ritüelleri genel anlamıyla değerlendirmektir.

Tezimin hazırlanması aşamasında beni yardımlarından mahrum bırakmayan, karşılaştığım zorluklarda, gerek bilgi birikimleriyle, gerekse değerli zamanlarını ayırarak manevi destekleriyle yanımda olan kıymetli hocalarıma; özelde danışman hocam Doç. Dr. Ahmet Altungök'e ve ayrıca değerli hocalarım Doç. Dr. Fatma Sevinç Erbaş ve Dr. Öğr. Üyesi Gülgüney Masalcı Şahin'e teşekkür ediyorum. Son olarak emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim canım aileme bütün destekleri için teşekkür ederim.

Arzu GEZMEZ

Bilecik, 2019

ÖZET

Eski Mısır, coğrafi konumundan dolayı çevresel faktörlerden izole, kendine has karakteristik yapısıyla binlerce yıl devam etmiş bir uygarlıktır. Antik Mısırlıların bütün kültürlerinde kutsal olarak kabul edilen Nil Nehri, bu uygarlığın gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Mısır uygarlığının, siyasi tarihi, teşkilat tarihi, sanat tarihi, dini yapısıyla eşgüdümlü bir şekilde gelişim göstermiştir. Bu etkileşimlerin doğru açıdan incelenmesi amacıyla Mısır dininin anlaşılması önemlidir.

Antik dönem Mısır, 3000’li yıllardan önce Yunanlıların *nomos* adını verdikleri çok sayıda klandan oluşmaktaydı. Bu klanların meydana getirmiş olduğu Aşağı ve Yukarı Mısır Narmer tarafından birleştirilmiştir. Böylece antik Mısır uygarlığı içerisinde *klan kültürlerinin* yanında *ortak kültürler* de ortaya çıkmaya başlamıştır. Coğrafi konumunun da etkisiyle homojen yapısını II. Ara Döneme kadar koruyan Mısır uygarlığı, geliştirdiği inanç sistemini binlerce yıl sürdürmeyi başarmıştır.

Mısır uygarlığının inanç sistemindeki değişiklikleri; bazı ana ve ara dönemlerde gerçekleşen siyasi çekişmeler, ekonomik gelişmeler, tabii afetler ve iklim değişiklikleriyle ilişkilendirmek mümkündür. Özellikle Eski Krallık döneminde oldukça önemli olan Ra kültürünün yerini, Orta Krallığa gelindiğinde Osiris kültüne bırakmasının nedeni; Mısırlıların, Ra’nın yaşlanıp, ülkesini ve insanlarını koruyamadığı için I. Ara Dönemde yaşanan kıtlık ve istila faaliyetlerin ortaya çıktığına olan inançtan ileri gelir.

I. Ara Dönemin ardından yükselişe geçen Osiris kültürüyle beraber, bütün insanların tanrı nezdinde eşit olduğu ve Maat’tan bütün insanların sorumlu olduğu fikri ortaya çıktı. Böylece kişisel ötedünya anlayışının da arttığı gözlemlenmiştir. Hyksos dönemi olarak da adlandırılan II. Ara Dönemde, dini alanda önemli değişimler yaşanmasa da, Hyksosların Ön Asya ile kurdukları medeni ilişkiler, Yeni Krallık döneminde Mısır’ın izole ve kendi içine kapanık durumunun değişmesine ve yeni inançların Mısır topraklarına girmesine neden olmuştur.

Yeni krallık Döneminde dini alanda yaşanan en önemli değişimlerden biri, Yeni Krallık döneminin kurucusu Ahmose döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde başkentin Memphis’tenTeb’e taşınması, Teb’in yerel kültürü olan Amon kültürünün yükselişe geçmesine sebep olmuştur. Böylece Amon başrahiplerinin kazandıkları nüfuz, kralı

seçme yetkisine kadar varmıştır. Belki de bu nüfuza tepki olarak doğan ve sadece Yeni Krallık döneminin değil, Eski Mısır'ın genel tarihi içerisinde varlığını koruyan Aton kültü güçlü bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Aton kültü yeni krallık döneminde ortaya çıkmamıştır. Aton kültüne önceki dönemlere ait piramit metinlerinde de rastlanmaktadır. Daha önce de Mısırlılar tarafından bilinen bu kült IV. Amenofis döneminde yükselişe geçmiştir.

Anahtar kelimeler: Eski Mısır, Nil, Dinler, Kültler, Ritüeller.



ABSTRACT

Ancient Egypt was a civilization, which had, with its isolated geographical position and its own characteristic structure, maintained its existence for thousands of years. In all cults of the ancient Egyptians, the river Nile had an important role in the developing of that civilization. The history of political, administration and art of the ancient Egyptian civilization had shown a development in coordination with its religious structure. It is important to understand the ancient Egyptian religion in order to study these interactions in a true manner.

Ancient Egypt, before 3000 B.C., had consisted of many clans, named by Greeks as *nomos*. Upper and Lower Egypt, which these clans had formed, was unified by Narmer. Thus, in Ancient Egypt, there emerged *common cults*, besides *clan cults*. Ancient Egyptian civilization, which could preserve its homogenic structure by its geographical position until the second intermediate term, had succeeded to maintain its own belief system that it developed.

In regards to religious changes in the Egyptian civilization, it is possible to identify them with political struggles, economic developments, natural disasters and climatic changes. Especially, the cult of Ra, a very important during the Old Kingdom, was replaced by the cult of Osiris, because the Ra grew old and couldn't protect its country and people, and, as a result of this, some famines and invasions occurred in the first intermediate term.

Together with the rising cult of Osiris after the first intermediate term, an idea emerged, according of which all humans are equal in the presence of God and the Maat is responsible for all people. Thus, the understanding of personal afterworld was seen to start to rise. In the second intermediate term, while any important religious change did not take place, with the relations that the Hyksos had established, the isolated and closed feature of ancient Egypt began to change and new belief systems penetrated into Egyptian lands during the New Kingdom.

One of the most important alterations in the religious area in the New Kingdom took place in the term of Ahmose, the founder of the New Kingdom. In this period, the capital city was removed from Memphis to Theb, the cult of Amon, a local cult of Theb,

started to rise. Thus, the influence that High Priests of Amun had gained reached to a level as to elect the king. Probably, as a result of the reaction to that influence, the cult of Aton began to emerge strongly, which preserved its existence not only in the New Kingdom, but also in the general history of the ancient Egypt. The cult of Aton had not emerged during the New Kingdom. The cult of Aton was coincided with in the previous pyramid texts. This cult, already known by the Egyptians, started to rise in the reign of Amenophis IV.

Keywords: Ancient Egypt, the Nile, Religions, Rituals



İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
ESKİ MİSİR TARİHİNE GENEL BAKIŞ	4
1.1.ANTİK MİSİR’IN SİYASİ TARİHİ	4
1.1.1. Hanedanlar Öncesi Dönem.....	4
1.1.2. Hanedanlar Sonrası Erken Krallık ve I. Ara Dönem.....	7
1.1.3. Orta Krallık ve II. Ara Dönem	10
1.1.4. Yeni Krallık Dönemi.....	13
1.2. ANTİK DÖNEM MİSİR’IN SOSYAL TARİHİ	21
1.2.1. Hanedanlar, Soylular ve Rahipler	21
1.2.2. Askerler, Kâtipler, Köylüler, Köleler	25
İKİNCİ BÖLÜM	30
MİSİR DİNİ ve BİLEŞENLERİ.....	30
2.1. TANRI ALGISININ ORTAYA ÇIKIŞI.....	30
2.2. MİSİR’DA TANRI ALGISI	31
2.2.1. Kozmogonia ve Theogonia	33
2.2.2. Antropogonia.....	36
2.2.3. Eskatalogia	38
2.3. MİSİR’DA ÖNE ÇIKAN İNANÇLAR.....	40
2.3.1. Heliopolis Merkezli İnançlar.....	40

2.3.2 Theb Şehriyle İlgili Olarak Ortaya Çıkan Kültler	46
2.3.3 Memphis Kültü: Ptah	48
2.3.4. Antik Mısır'ın Muhtelif Bölgelerinde Ortaya Çıkan Diğer İnançlar	49
2.3.5. Amarna Dönemi Kültü: Aton.....	53
2.4. ANTİK MISIR'INYÖNETİMİNDE TANRI-KRAL ANLAYIŞI.....	57
2.4.1. Yarı Tanrısallık Mantiğı.....	57
2.4.2 Firavunlara Tanımlı Bazı Nitelikler	60
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	64
ANTİK DÖNEM MISIR'IN DİNİ RİTÜELLERİ.....	64
3.1. GÜNLÜK DİNİ RİTÜELLER	65
3.2. BELİRLİ ARALIKLARLA TEKRARLANAN DİNİ RİTÜELLER	67
3.2.1. Sed, Heb-Sed ve Opet Ritüelleri	67
3.2.2. Khoiak ve Zafer Ritüelleri.....	70
3.3. Özel Durumlarda Gerçekleştirilen Ritüeller	72
3.4. ESKİ MISIR'DA ÖLÜM OLGUSU ve DEFİN RİTÜELİ	76
3.4.1. Ölümünden Sonraki Yaşam	76
3.4.2. Mumyalama İle İlgili Ritüeller.....	83
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA	95
EKLER	104

GİRİŞ

Bu tez, Antik Mısır uygarlığının Yeni Krallık döneminin (1539-1069) sonuna kadar olan tarih aralığını kapsadığından, aksi belirtilmedikçe bütün tarihlendirmeler M.Ö. olan devirleri ele alır. Konu bütünlüğünün sağlanması açısından prehistorik döneme ve Erken Hanedanlar dönemine değinilse de, aslında Eski Krallık döneminden, Yeni Krallık döneminin sonuna kadar olan 2575- 1069 tarih aralığındaki dini inanış ve adetleri ele alınmaktadır. Tezin bazı bölümlerinde özellikle XVIII. Hanedan üzerinde daha fazla durulmuştur. Bunun nedeni; XVIII. Hanedan dönemiyle ilgili bilgilerin çokluğudur. Özellikle Amon başrahiplerinin vezirlik yapmaya başlamasıyla gittikçe artan nüfuzu, bunun sonucunda bir dönem Akhenaton'un Aton dinine geçişi, sonrasında tekrar Amon dinine dönülmesi gibi olaylarla XVIII. Hanedan oldukça hareketli, dini dönemi kapsar.

Erken hanedan krallarından başlayarak, V. hanedanının üçüncü kralı Neferirkare ile son bulan, tespit edilen en erken kral listelerinin başında gelen Palermo Taşı¹ V. hanedana tarihlenir. Palermo taşı kral isimlerinin yanında, o kral döneminde yaşanan olaylar hakkında bilgi vermesi açısından Mısır Tarihi için oldukça önemlidir (Clayton, 2006: 11).

Eskiçağ toplumlarının tamamı gibi, Mısır Uygarlığından bahsederken de bütün kurumlar din ile iç içe geçtiğinden herhangi bir inançtan uzak gelişim gösteren herhangi bir kurum ile karşılaşılmaz. Uygulamalarda eksik taraflar olsa da, düşünce bakımından her kurum, yaşam tarzı ve düşünce şekli, dini bir olguya hizmet etmektedir (Baines ve Malek, 1986: 205). Bu tesirden dolayı Eski Mısır diniyle alakalı her noktayı aydınlatmak, böylece Eski Mısır kültürünün bir panoramasını ortaya koyma arzusu vukuu bulsa da, bu arzu, ülkemizde Mısır tarihine karşı ilginin az olması ve yeterince detaylı bir şekilde çalışılmamış olmasından dolayı gerçekleştirilememektedir.

Bu çalışmanın amacı da, konuya bir nebze de olsa katkı yapmak, Mısır dini, dinsel düşüncesinin yapısı ve tarihi ile ilgili bir giriş kaynağı oluşturmak ve Eski Mısır'ın toplumsal yapısı ve kurumları ile dinin ilişkisini ortaya koymaktır. Bu kaygıyla hareket ederek çalışmadaki konu başlıkları da Antik Mısır'ın siyasi tarihi ve toplumsal

¹ Görsel için bkz. EK 3.

yapısı ile başlamaktadır. Bazen siyasetin din üzerindeki etkisi, hanedanların bazı tanrı kültürlerini yükselterek o tanrının nüfuzunu kendi nüfuzuyla birleştirme istekleri, bazen de dinin siyaset üzerindeki etkisi, özellikle XVIII. hanedan döneminde yoğun yaşanan, rahiplerin kralı seçebilme yetkinliğine varan nüfuzu, inanç sistemine ışık tutabilmek adına açıklanması zorunlu konulardan biridir. Yine 1.2. “Sosyal Tarih” başlığında ele alınan devlet teşkilatı ile toplum katmanları ve bu katmanların dini inanış ve bu inanışların gerekliliği olan ibadetlere ne ölçüde ve şartlarda katılabildiği açıklanmıştır.

Tezin ikinci bölümünü içeren “Mısır’ın Dini Bileşenleri” başlığı altında ise; (2.1.) tanrı ve tanrı algısının ortaya çıkışı ile kozmogonidanbaşlamak suretiyle Mısır inancını sistematik olarak ele alıp açıklamak, antik dönem Mısırlıların kendisine inanmış oldukları tanrı ve tanrıçaları tanıtip, son olarak da Mısır’ın tanrı-kral anlayışına değinmek uygun görülmüştür.

Hiçbir inanç sisteminin gereklilikleri ibadet olmadan yerine getirilemeyeceğinden, üçüncü bölüm bu gereklilikleri yerine getirmeyi amaçlayan “Ritüeller” başlığı altında toplanmış, son olarak da sonuç bölümünde genel değerlendirme ve bulgulara yer verilmiştir.

Çalışmaya başlamadan öncelikle birinci elden kaynaklar taranmış, ulaşılamayan kaynaklardan ise tetkik eserlerin alıntıları vasıtasıyla yararlanılmıştır. Örneğin; Heredotos’un eserine doğrudan ulaşıldığı için konuyla ilgili kısımlar değerlendirilmiştir. Ancak doğrudan temin edilemeyen kaynaklardan, Ahbaru’z Zaman kitabında bulunan bilgilerden Okasha El-Daly’nin Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır (2013) isimli eseri, Amenope Onomastonu’ndan Dominique Valbelle’nin Eski Mısır’da Yaşam (1992) isimli eseri, Mısır’ın Ölüler Kitabı ile ilgili bilgilerden Albert Champdor’un Eski Mısırın Ölüler Kitabı (1984) isimli eseri, Piramit ve Tabut Metinleri ile bilgilerden Erik Hornung’un Kadim Mısır Ötedünya Kitapları (2006) eserleri vasıtasıyla faydalanılmıştır. Ayrıca ihtiyaç duyulan konularda mumyalar üzerinde yapılan DNA test sonuçlarını içeren bir makaleden de faydalanılmıştır.

Tezde bazı kelimeler Yunanca kökenlidir. Bunun sebebi, Eski Mısır tarihinin, 305 yıllarında, yani Büyük İskender’in Mısır’ı ele geçirişinden hemen sonra Ptolemioslar Dönemi olarak isimlendirilen tarihsel döneme girmesidir. Bu dönemden günümüze gelen eserlerin daha önceki dönemlere nisbeten fazla oluşu, Eski Mısır tarih

yazımında sıkça kullanılan bazı kelimelerin Yunanca kökenli olmasına sebep olmuştur. Bu kelimelerin başında *nomosvephyle* gibi kelimeler gelir. Bu kelimelerin anlamı metin içerisinde açıklanmıştır.



BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ MISIR TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1.ANTİK MISIR'IN SİYASİ TARİHİ

1.1.1. Hanedanlar Öncesi Dönem

Kendine özgü bir iklime sahip olan Mısır'ın tarıma elverişli toprakları, sahip olduğu su kaynakları ve organize edilmiş insan gücü sayesinde binlerce yıl çeşitli topluluklara ev sahipliği yapmıştır. İklim değişikliklerinin sonucunda oluşan Nil Nehri etrafındaki geniş vadiler, Paleolitik devirden itibaren bölgede yerleşimin oluşmasına vesile olmuştur. Bu dönemde, dağınık ve yarı göçebe olarak yaşayan insanların en önemli geçim kaynağı olan sığır çobanlığı, 5. binlerden itibaren yaz yağmurlarındaki azalmaya bağlı olarak meydana gelen kuraklık sebebiyle azalmıştır. Bu insanlar iklimsel faktörlerin etkisiyle yerleşik hayata geçmiş ve yerleşik hayata ait üretim biçimlerini kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Mısırdaki Paleolitik ve Mezolitik devirlere ait kültür izlerine rastlanır (Hornung, 2004b:9; İnan, 1987: 2-5, 33; Wilkinson, 2016:47-48).

Neolitik devir, Mısır için yerleşimin başladığı asıl devirdir. Mısır'da Neolitik çağdan itibaren kadıncı tanrıçatınımlamalarıyla karşılaşılır. Bunlar çoğunlukla toprak, dolayısıyla bereketle ilişkilendirilir. Genelde eşleri ve kardeşleri olan ve beraber anılan tanrı tanımlamaları ise tanrıça tanımlamalarına kıyasla daha pasif bir rol üstlenir (Armstrong, 2005: 35-36; Desplancques, 2016:14; Hornung, 2004b:12; İnan, 1987:41-44; Vercoutter, 2016:42-44).

El-Badari² antik yerleşkesinde izlerine rastlanan bu tür yerleşimlerde insanların en önemli özelliği yıl boyunca kesintisiz tarım yapabiliyor olmalarıydı. Bu dönemde

²MÖ. 5000 yıllarında Nil deltasında ortaya çıkan bu kültür döneminde antik Mısırlılar taş aletler yapmışlar, çömlekçilikle uğraşmışlar ve bakır eşyalar yapmışlardır. Aynı zamanda antik Mısır'da tarımsal

iklimin günümüz iklimine yaklaştığı ve daha önce sular altındaki bölgelerin çoraklaştığı bilinmektedir. Bu durum, insanları sulak bölgelere yakınlaşmaya ve dolayısıyla birbirleriyle daha yakından münasebetler kurmaya itmiştir. İlk gruplaşmaların başladığı bu dönem, tarımsal alanların küçük şehirler etrafında toplanmasıyla oluşan “nom³”ların da temelini oluşturmuştur. Nomlar kendilerine has hayvan figürlerinden oluşan totemlere sahiplerdi. Nomların daha sonraki imparatorluk dönemlerinde, vilayetlerin temelini oluşturduğu tahmin edilir (İnan, 1987:48-49; Vercoutter, 2016: 42- 43).

Güneydeki nomların merkezi Nekheb/El-Kab şehri olup, kralın sembolik tacı beyaz bir külahtır. Deltanın kralına “Luti” denir ve bir arı resmiyle temsil edilirdi. Horus’un şehri Pe/Buto’da oturan şef, önü düz ve tuğlu, arkası sivri olan kırmızı bir taç giyerdi. Bu krallar devrine “*Horus’a Hizmet Edenler*” adı verilir(İnan, 1987: 57-58; Vercoutter, 2016: 50-51).

Nil Nehri’nin suyla beraber taşıdığı alüvyal topraklar, yıl içerisinde topraktan alınan ürün miktarını arttırmış ve Mısır tarım konusunda oldukça verimli bir bölge haline gelmiştir (Hornung, 2004b: 9). Nil vadisi, etrafındaki Libya, Arap ve Sina çölleri göz önüne alındığında adeta çölde bir vaha görünümü arz etmekle beraber, yılın bazı dönemlerinde nehirdeki yükselip alçalmalar bu kutsal suyun daha faydalı kullanımı için taşkın zamanlarının hesaplanmasını zorunlu hale getirmiştir. Nil Nehri’nin, Mısır’ın gelişimiyle ilgili etkinliği, onun ilerde *Hapi* olarak isimlendirilecek bir kutsal varlık olmasına neden olmuştur. Nil’in Akdeniz’e doğru olan akış yönü, Prehistorik dönem Mısırlıların, Mısır’ı Yukarı ve Aşağı Mısır olarak ayırmasına sebep olmuştur. Buna göre; “*Ta-şemau*” olarak adlandırılan Mısır coğrafyasının güneyi Yukarı Mısır, “*Ta-mehu*” olarak adlandırılan kuzeyi ise Aşağı Mısır olarak tespit edilmiştir. Bu coğrafi ayırım Mısır birleştirilip tek krallığa dönüştürüldüğünde dahi bu coğrafi ve idari ayırım devam etmiştir (Desplancques, 2016: 11-15; Haywood, 1971: 31-33).

Nil’in suyunun daha verimli kullanılabilmesi için yapımı zorunlu olan baraj ve kanallar, güçlü bir otoriteyle birlikte siyasal yönetimi gerektiriyordu. Mısır coğrafyasında soya bağlı otoritelerin oluşmaya başlaması, suyun otoriteye olan bu ihtiyacıydı. Soya bağlı ilk otoritelerin Yukarı Mısır’da Tjeni, Nubt ve Nekhenkasabaları

faaliyetlerin başlaması ve hayvanların evcilleştirilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir (Bkz. Çıvgın 2014: 104, 105, 106).

³Nomos: Yunanca bir sözcük olup, eyalet anlamına gelir. Nomos kelimesi ilk olarak Logos sülalesi (330-30) döneminde kullanılmaya başlanmıştır (Desplacques, 2016: 16).

etrafında ortaya çıktıkları bilinmektedir. Tjeni, Nubt ve Nekhen’de oluşanbuüç otoritenin de amacı; nehirleri kontrol altına alarak tarımı verimli bir şekilde gerçekleştirmek ve çevredeki maden ocaklarından yararlanarak ticari faaliyetlerde bulunmaktı (Friedell, 2003:130; Vercoutter, 2016: 19; Wilkinson, 2016: 48-50).

Mücadele ve savaş döneminin ardından Tjenilerden Narmer’in önderliğinde birleşik Mısır krallığı kurulmuş ve onun selefi olduğu düşünülen Akrep Kral⁴’ın gücü, kuzeylilerle savaşır şekilde betimlendiği anıtlarla süslü Memphis’in kuzeyine kadar yayılmıştı (Vercoutter, 2016: 53). Bu noktada belirtilmesi gereken en önemli nokta, Mısır tarihinin en bilinen hükümdar isimlerinden biri olan Menes’in varlığının tartışmalı olduğudur. Menes’e XVIII. hanedandan itibaren krallığın kurucusu olarak rastlanır. Bu dönemde Menes’in ilk defa bataklığı kurduğu, ilk kent olan Memphis’i kurup insanlığı kültür ve uygarlıkla tanıştırdığı yönündeki etkinliklerinden bahseder (Hornung, 2004b: 10). Menes’e atfedilen bu girişimlerin, mite göre Osiris’in krallık görevini ifa ettiği sırada gerçekleştirdikleriyle aynı olması dikkat çekicidir.

Hala Menes'e ait bir ize rastlanmamış olması, araştırmacıları onun birden çok kralın birleşimi olduğu kanaatine yönlendirir. Ayrıca Menes ile Narmer’in aynı hükümdar olduğu kanısı da birçok tarihçide uyanmış olan bir kanaattir. Narmer, M.Ö 2950 yıllarında güneyden kuzeye doğru ani bir baskın düzenlemiş ve kazandığı zaferden sonra Memphis’i başkent ilan ederek bu bölgede Narmer Paleti⁵ niyaptırmıştır. Bu palette, kral Narmer Yukarı Mısır’ın yani güneyin simgesi olan beyaz taç ile Yukarı yani kuzey Mısır’ın beyaz tacını takan ilk hükümdar olarak betimlenmiştir. Bu yüzden genel görüş Mısır’ın birleştiricisinin Narmer olduğu yönündedir (Wilkinson, 2016: 42-43). Akrep ve Narmer “sıfır hanedanlık” olarak adlandırılan evrenin son firavunlarıdır. Narmer’den sonra kardeşi ya da oğlu olduğu anlaşılan Aha başa geçmiştir. Birleşik Mısır krallığının daha ilk hanedanlığından itibaren kralların “Horus”, “Yukarı ve Aşağı Mısır’ın Kralı”, ve “İki Ülkenin Efendisi” unvanlarını kullandıkları anlaşılmaktadır (Desplancques, 2016: 41; Hornung, 2004b: 14-15; İnan, 1987:59; Vercoutter, 2016: 53).

⁴Krala Akrep kral denmesinin nedeni bulunan topuzbaşında kral figürünün yanındaki akrep figürüdür Bkz. EK 1.

⁵Narmer Paleti, M.S. 1897-98 yıllarında İngiliz arkeologlar James Quibell ve Frederick Green tarafından hazine arama devrinde günümüzde Komü'l-Hamra olarak adlandırılan şahin kentinde bulunmuştur (Wilkinson, 2016: 41). Bkz. EK 2.

Narmer ile başlayan birleşmeden sonraki ilk iki hanedanlığın ömrü yaklaşık 500 yıldır. I. Hanedanın hâkimiyeti boyunca başa geçen kralların ismi sırasıyla; Narmer-Aha-Zer/Atoti-Za/Ata-Den-Enezib/Merpah-Semerhet ve Ka'a olarak belirlenmiştir (Vercoutter, 2016: 53).

2950 yıllarında Narmer önderliğinde ortaya çıkan ve bir krallık ideolojisi çerçevesinde oluşan Mısır birleşik krallığının oluşumunun en önemli unsurları ise, din ve mitoloji olmuştur (Sayce, 2016: 28-29; Wilkinson, 2016: 65). Mitosların genel yapılarında üç özellik dikkat çeker. Bunlardan ilki ve en belirgin olanı; konularının kutsal ve metafizik kavramlarla ilgili olmasıdır. İkincisi; insanların çevrelerini anlamlandırmalarına ve bütün olayların kökeniyle ilgili bilgi vermesidir. Üçüncü özelliği ise insanların beklenti ve arzularına tatmin edici karşılıklar veriyor olmasıdır. Yani mitoslar insanlara evrenin oluşumundan, yaşamları süresince yapılması gerekenlere ve ölüm halinde de yapılması gerekenler hakkında bilgiler verir. Elbette her uygarlık bu genel çerçeveyi kendi inanışlarıyla şekillendirmiştir (Özkan, 2002: 12- 14).

1.1.2. Hanedanlar Sonrası Erken Krallık ve I. Ara Dönem

III. Hanedanlıktan itibaren tanrı olarak kabul edilen "şahin başlı"Horus'un yeryüzündeki gölgesi konumuna gelen kralların ikincisi Coser/Zoher dönemi, Eski Krallık olarak adlandırılan, yaklaşık 450 senelik yepyeni bir dönemin başlangıcını teşkil eder. VI. Hanedanlığın sonuna kadar devam eden Eski Krallık dönemi, Orta ve Yeni Krallık döneminin Mısırlıları tarafından "*altın çağ*" olarak kabul ediyordu (Vercoutter, 2016: 57). Eski Krallığın kurucusu Coser döneminde,yani 2650'lerde, mimaride ölümsüz yapı olarak kabul edilen taş kullanılmaya başlanmış ve bu yüzden kendisine "taşı açan kişi" denmiştir. Bu mimari değişim, firavunlarda ötedünya inancına bağlı sonsuzluk arzusu ile ilintili olarak meydana gelmiş ve böylece görkemli piramitlerin inşası başlamıştır(Hornung, 2004: 21; Vercoutter, 2016: 58).Coser'in genişleyen devlet yönetimine dair işler için İmhotep'i üst düzey görevli olarak atadığı bilinmektedir. Bu görev doğu devletlerinde görülen vezirlik müessesesine oldukça benzer. Mimar, hekim, büyücü ve bilge olarak Mısırlılar tarafından her zaman saygıyla anılan hatta Geç Dönemde tanrısallaştırılanİmhotep,taş evlerin mucidi ve eczacılık tanıtımının ilk temsilcisi olarak bilinir. Aynı zamanda yüksek rütbeli bir rahip olarak bilinen İmhotep'in, Coser için Sakkara yakınlarında inşa ettirdiği mezarlık günümüzde

"basamaklı piramit" olarak adlandırılır. Bu piramit antik dönem Mısır'da inşa edilen ilk piramit olarak kayıtlara geçmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Yapılan bu ilk denemenin çok da başarılı olduğu söylenemez. En görkemli piramitler kendisinden birkaç sonraki firavunlar döneminde inşa edilecektir. Coser'in haleflerinden Sehemhed ve Huni zamanlarında da piramitler yaptırılmışsa da bu kralların hükümdarlıklarının kısa sürmesinden dolayı piramitlerin tamamlanamadıkları anlaşılmaktadır. Huni'nin kızı Hetepheres ile evli olan Snefru ile beraber IV. Hanedanın ilk kralı tahta çıkmış oldu (Friedell, 2003: 148; Hornung, 2004b: 22-25; İnan, 1987:64-65; Vercoutter, 2016: 59).

Snefru ile başlayan IV. Hanedan, Gize platosundaki büyük piramitlerin banisi olmalarından dolayı en iyi tanınan hanedanlarından biridir. Snefru'nun halefi olan Keops/Khufu'nun zamanında inşa edilen, Antikçağın en görkemli piramidinde diğer piramitlerin aksine firavunun defnedileceği lahit yeraltında değil piramit kütesinin tam ortasına yerleştirilmiştir. Asıl piramidin yanına üç küçük piramit ve kayaya oyulmuş beş havuz yapılmıştır (Hornung, 2004b:27-29, 33-34; İnan, 1987:65-68; Vercoutter, 2016: 59-60).

Havuzlar, firavunun barkayla gökyüzünün sularında yapacağı yolculuğu simgelemek için inşa edilmiştir. Arkeolojik araştırmalar bu havuzlara konan sandallardan birinin parçalarına da ulaşmıştır. Özel bir teknikle birleştirildiğinde, 43 metre uzunluğunda bir tekne ortaya çıkmıştır. Keops'un ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Rechedef'in erken ölümü, kardeşi Kefren/Khaf-Ra'ya tahtın yolunu açmıştır. Babasının yaptırdığı piramidin güneybatısındaki yüksek bir alana daha küçük bir piramit yaptıran Kefren, muhtemelen Sfenks'in başına da kendi başını ekletmiştir. Bu Sfenks'de, Kefren/Khaf-Ra kendi mezarını büyümlü güçleriyle koruyan, aslan bedenli ve firavun başlı bir şekilde gösterilmiştir. Kefren/Khaf-Ra ile beraber firavunlar isimlerinin yanına artık güneş Tanrısı Ra'nın da adını almaya başladılar. Kralların Horus'un yerine Ra'yı konumlandırımları Keops'dan sonra veya V. hanedandan itibaren olmuştur. Elbette bu durum da Heliopolis kentindeki Ra tapınağının önemli bir rolü vardır. Bu dönemde Heliopolis'teki Ra tapınağının gücünü arttırması bu kültün Mısır'a yayılmasına neden olmuştur. Dini anlamda gücünü arttıran tapınak zamanla Mısır sarayını kendi dinsel yörüngesine oturtmuştur. Keops'dan sonra Ra'nın oğlu (Ra-mosis) unvanının kullanımı Roma dönemine kadar devam etmiştir. Kralların şahin başlı Horus ile olan

ilişkisi, onun bedenlenmiş hali olduğu inancına, Ra ile olan bağlantısı ise onun oğlu olarak doğduğu inancına dayandırılmıştır. Keops/Khufu'un ardıllarının, II. Hanedanlık döneminde belli bir süre önem kazanmış olan Ra'ya yönelmeleri, kralların tanrısalyönlerinin azalması ve Mısır tarihinde ilk "yüce tanrı" anlayışının ortaya çıkışı olarak değerlendirilmiştir. Aşkın/yüce tanrı anlayışı ise, ileriki süreçte yükselecek olan rahip sınıfının ayak sesleri olarak yorumlanır (Hornung, 2004b:29-30, 33-34;İnan, 1987:68- 69; Vercoutter, 2016: 59-60). Siyasi anlamda IV. hanedanının nüfuz kaybı, Heliopolis'te Ra tapınağının antik Mısır halkı arasındaki nüfuzunun yayılması sonucunda gerçekleşmiş ve dini anlamda güç bölünmesi ortaya çıkmıştır. Böylece Mısır *para'on*larının(firavun) tam tanrı olarak telakki edilmesi düşüncesi yerini yarı tanrılık anlayışına bırakmıştır. Bundan böyle hem para'on (firavun) ve hem tapınak "baş rahibi" yarı tanrı olarak dinsel gücü kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bu güç aynı zamanda siyasi bir otoriteyi de arkasından getirmekteydi. Bu yetki paylaşımı erken krallık döneminin büyük bir krizle son bulmasına ve Mısır'da I. Ara dönemin başlamasına kapı aralayacaktır.

Büyük piramit yaptıranların sonuncusu olarak kabul edilen Mikerinos /Menkaura, Mısırlıların hafızasında adil ve dindar bir insan olarak kalmıştır. Yaklaşık 18 yıl hüküm süren Mikerinos/Menkaura zamanında, Mısır'da bir asayiş devri söz konusudur. Ancak hâkimiyetinin sonlarına doğru büyük nüfuz kazanan Heliopolis rahipleri, dini meseleler üzerine büyük bir krizin baş göstermesine sebep olmuş ve bu kriz IV. Hanedanın sonunu getirmiştir (İnan, 1987:69).

Tespit edilen en erken kral listelerinin başında gelen Palermo Taşı V. hanedana tarihlenir. En büyük parçası Sicilyanın Palermo kenti müzesinde bulunduğu bu isimle anılan taş, siyah diyoritten yapılmış olup, Erken hanedan krallarından başlayarak, V. hanedanın üçüncü kralı olan Neferirkare'ye kadar olan kral isimlerini içerir. Palermo taşı kral isimlerinin yanında, o kral döneminde yaşanan olaylar hakkında bilgi vermesi açısından da oldukça önemlidir (Clayton, 2006: 11).

Orta Krallık zamanına ait bir hikâye Ra'nın V. Hanedanlıktan itibaren yükselişini ele alır. Buna göre; kraliyet soyundan olan bir rahibe, V. Hanedanın ilk üç kralına Ra'dan hamile kalmıştır. Bu hikâyeye bağlı olarak Mısır'da güneş tapınaklarının sayısında artış gözlenmiş ve kralların otoritesindeki zayıflamaya paralel olarak siyasi ve

ekonomik krizler baş göstermiştir. Merkezi otoritenin zayıflaması, rahip ve memurlarının güçlenmesine neden olmuştur. Ra gibi kraliyet ailesi ve rahiplerin öne çıkardığı tanrı anlayışının dışında diğer tanrı anlayışlarına ait yerel kültler de vardı. Firavunlar tarafından atanan yöneticiler, atandıkları bölgelerdeki kendilerine inanılan yerel kültlere sığınarak burada gömülmeyi tercih etmişler ve yönetimi kendi oğullarına geçirerek Eski Krallığın sonunu getirecek feodalizmin temellerini atmışlardır (Hornung, 2004b: 44-45; İnan, 1987:69-70; Vercoutter, 2016: 60-63).

Eski Krallığın sonunun gelmesiyle yaşanan I. Ara Dönem, Mısır'ın sosyal kargaşa ve yabancı istilaları ile karşı karşıya kaldığı yaklaşık bir asırlık dönemi kapsar. VII. Hanedan döneminde yani 2220 yıllarında üçe bölünen Mısır'ın kuzeyinde Asyalı istilacılar, Herakleopolis civarında merkezileşen Orta Mısır'da X. Hanedanlıktan sayılan Ketî hanedanlığı yer alırken güney kısmı Teb valisinin etrafında birleşmişti. Başkent Memphis'de eski monarşiden arta kalanlar varlıklarını sürdürseler de yönetimde etkili olamamışlardır. Kısa bir süre içerisinde eskiden olduğu gibi kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan Mısır'ı 2060 yılında Tebli yöneticilerin soyundan gelen Mentuhotep yeniden birleştirmiştir. Onun temsil ettiği hanedanlık Mısır'ın XI. Hanedanlığının başlangıcını teşkil eder (İnan, 1987:73-79; Vercoutter, 2016:62-66).

1.1.3. Orta Krallık ve II. Ara Dönem

Uzun bir karışıklık devresinden sonra Orta Krallığın kurucusu olan II. Mentuhotep'in 46 yıl süren saltanatı döneminde kral kültürünü yeniden canlandırmak için Teb yakınlarındaki vadiye bir anıt mezar yaptırmıştır. Mentuhotep'in bu eseri, Teb'deki atalarının ve Memphis'teki Eski Krallığın piramitlerini mimari düzlemde birleştiren özel bir tasarıma sahipti. Bu anıt mezarın yakınlarında bulunan bir çukurda 60'tan fazla erkek cesedinin mumyalanmadan bir ketene sarılmış bir vaziyette kalıntılarına rastlanmış ve bu cesetlerin Mentuhotep'in Herakleopolis'i ele geçirmek için mücadele ettiği sırada ölen askerlere ait olduğu tahmininde bulunulmuştur. Bu tahminden hareketle Orta Krallıkla beraber şerefli bir ölüm kavramının önemli bir propaganda öznesi olarak kullanılmaya başladığı yorumuna ulaşılmıştır. Mentuhotep'in ardılları krallığın merkezi gücünü arttırarak komşularından gelebilecek saldırılara karşı sürekli tedbir almışlardı (İnan, 1987:96-98; Wilkinson, 2016: 182-185).

II. Mentuhotep'in haleflerinden I. Amenhemhat tanrıları tatmin etmek ve nüfuzunu ispatlamak için o ana kadar hiçbir tanrı için inşa edilmemiş olan büyük bir mabet yaptırarak, sonraki dönemlerde de devam edecek olan, ileri gelen tanrılar için inşa edilen büyük mabetler geleneğini başlattı. O döneme kadar inşa edilen en büyük yapılar piramitlerdi ve bu kralla birlikte anıt mimarisinde bir dönüşüm yaşandı. Amenemhataynı zamanda son 300 yıldır bırakılmış olan bir geleneği de tekrar başlatarak, kendisi için piramit inşası emrini verdi (İnan, 1987: 79-82; Wilkinson, 2016: 182-185, 211-212).

III. Mentuhotep zamanının vezirlerinden Amenemhat, emrine verilen büyük bir orduyla kralın mezarı için başkent dışındaki taş ocaklarında lahit yaptırmakla görevlendirilmiş olup, adı geçen vezirin, XII. hanedanın kurucusu olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu iktidar değişiminin nasıl olduğu bilinmez (Hornung, 2004b: 56). Hanedan kurucusu ile vezirin aynı kişi olduğu göz önüne alındığında, Amenemhat'ın, Mentuhotep'in damadı olduğu tahmin edilebilir. Bundan önceki iktidar değişimlerinde görülen akrabalık bağları, XII. Hanedanın iktidara geçişini bir darbeyle dahi olsa iki hanedan arasındaki olası akrabalık bağlarını akla getirir.

Mısır tarihinin en önemli hanedanlarından olan XII. Hanedan zamanında başkent Teb'den Memphis'e taşınmıştır. Ülkenin tamamının yönetilmesini kolaylaştırmak adına atılan bu stratejik adım, dış siyasette de büyük başarılar kazanılmasını sağlamıştır. Amon kültünü geliştiren bu hanedan, kendinden öncekilere göre daha bağımsız kabul edilmiştir. I. Amenemhat bir yandan Nubia'ya seferler düzenlerken diğer yandan Asyalı istilacılara karşı mücadele etmiştir⁶. Eyalet yöneticilerine verdiği ayrıcalıklarla kendisine olan bağlılıklarını sağlamlaştırmaya çalışan Amenemhat, eyalet yöneticilerinin de kendi iktidar yıllıklarını oluşturabilmelerine izin vermiştir. Amenemhat'ın kendi korumaları tarafından suikaste uğraması, daha önceki devirlerde tespit edilmeyen “*Sadakat Talimatları*”nın, Orta Krallık döneminden itibaren oluşturulmasına sebebiyet vermiştir (Brewer ve Teeter, 2011:47; Desplancques, 2016: 62; İnan, 1987:82-84, 97-98; Vercoutter, 2016: 65-67). Bu talimatların özü şu

⁶ Genelde istilalardan uzak bir konuma sahip olan Mısır, bazı ara dönemlerde Asya'dan gelen kavimlerin istilasına uğramıştır. Antik Yunan tarihçisi Ctesias, *Persica* adlı yapıtında Asurluların bayan hükümdarı Semiramis'in Mısır ve Etiyopya topraklarına sefer düzenlediğini ve Amon'u ziyaret ettiğini belirtir. Bkz. Ctesias, 125. Ayrıca yine aynı tarihçi Semiramis'in burada yerel ad taktığı bazı şehirler kurduğunu da rivayet etmektedir. Bkz. Ctesias, 141.

şekildedir: “Kralın sevgisini kazanan kişi, yüce bir ruh olma şerefine erişecektir; majestelerine isyan edenin yatacak mezarı yoktur ve cesedi suya gömülecektir.”(Brewer ve Teeter, 2011:47).

Amenemhat’ın ardından, ordusunun başında Libya’da bulunan oğlu Sesostris, Mısır’da tahta oturduktan sonra babasının başına gelen olayın da etkisiyle büyük oğlunu tahta ortak atamıştır. Bu uygulamaya XII. Hanedanın diğer kralları tarafından da devam edilmiştir. III. Sesostrisdöneminde, güneydeki ve kuzeydoğudaki stratejik noktalara büyük kaleler inşa edilerek bir yandan bölgenin savunması kuvvetlendirilirken, diğer yandan ticari faaliyetlerin artması da sağlanmıştır (Desplancques, 2016: 66; Hornung, 2004b:61,67;İnan, 1987:84-88; Vercoutter, 2016: 67-68).

XII. Hanedanın sonundan itibaren Orta Krallıkta başlayan gerileme, XIII. ve XIV. Hanedanlıklar döneminde de devam etmiştir. XIII. ve XIV. Hanedanlara dair sadece kralların isimleri bilinmektedir. 1630- 1539 yılları arasındaki yaklaşık bir asırlık döneme tekabül eden bu devirde Hyksos adı verilen istilacılar ve yerli krallar, Mısır’a hâkim olmak için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Orta Krallığın sonunun gelmesini tetikleyen en önemli unsur olan Hyksosların isimleri “*Yabancı Ülkelerin Önderleri/ Çoban Krallar*” anlamına gelen Heka-khasaut’tan türetilmiştir. Hyksoslar, Sami kökenli olmalarına rağmen homojen bir nitelik taşımıyorlardı (Hornung, 2004b: 76-77). 1925 yıllarında Hint-Avrupalıların göçleriyle başlayan hareketlenme sonucunda Hititler Anadolu’ya, Kaldeliler Babil’e ve Hurriler de Mitanni’ye yerleşmişlerdi. Bu yer değiştirmelerle Sami kökenli halklar da Mısır’a yöneldiler. İstilacıların Salitis adında tek bir önder etrafında toplanmış olması, Mısır yönetiminin bunlara karşı koymasının önüne geçti (Vercoutter, 2016: 70-71). 1630’lu yıllarda Avaris’te kendi hanedanlıklarını kuran Hyksoslar, Mısır’da tamamı yabancılardan oluşan ilk hanedandır. Hyksos kralları Mısır’ın tamamına ve Filistin’in sınır bölgelerine hâkim oldular. Onların, Teb’deki eski monarşinin krallarına dokunmamaları, kral listelerinin, Yeni Krallığın kuruluşuna kadar devam etmesini sağladı. Hyksos kralları Mısır kültürünü benimsemiş ve taht isimlerini Ra ile ilintili seçmişlerdir. Hyksos kral isimleri, Manethon tarafından Mısır’a hükmeden XV. ve XVI. Hanedanlar olarak kaydedilmelerine rağmen, asıl Hyksos Hanedanlığını teşkil eden altı kralın büyük hükümdarlar olarak saygı gördükleri bilinmektedir. Hornung’un listesine göre bu isimler; Salitis/Sehaenre, Şeşi/Maaibre, Yakobher,

Hian/Hayan/Seuserense, Apepi/Aauserre ve Hamudi'dir(Hornung, 2004b:76-78, 189; İnan, 1987:89-93).

Mısır krallarının zayıflaması ve Hyksosların Delta'ya yerleşmesinden sonra Sudan taraflarındaki Nubialılar,Kerma'da kendi krallıklarını ilan ettiler. Delta bölgesi ve Orta Mısır'a sahip olan Hyksoslar, Orta Mısır'ın güneyindeki Teb bölgesinde eski monarşiden kalan bölünmüş hanedanlar ve Nubia'deki krallık, bu II. Ara Dönemin belli başlı üç siyasi figürü olarak sayılabilir. Ancak Nubia'nın bir süre sonraHyksosların egemenliğini kabul ettiği bilinir. Hyksoslardan Mısırlılara geçen en önemli yenilik, savaş teknolojisindeki yenilikler ve savaşlarda atlı savaş arabasının kullanımıdır.Bu dönemde Mısır ile Ön Asya arasında kurulan sıkı ticaret ilişkisi, Mısır'ın dinsel soyutlanmasını sona erdirip, güçlü bir etkileşim içine girmesine sebep olmuştur. Hyksoslara karşı ilk ciddi mücadeleyi başlatan XVII. hanedanın krallarından Sekenere'nin oğlu Kames,HyksoslarıHermopolis'in kuzeyinde mağlup ederek Orta Mısır'daki hâkimiyetini güçlendirmişse de Mısır'ın tamamen ele geçirilmesi, onun kardeşi Ahmose'ninAvaris'i ele geçirmesiyle gerçekleştirilmiştir.Ahmose'nin bu başarısı, kendisinin XVIII. Hanedanın kurucusu sayılmasına sebep olmuştur (Desplancques, 2016: 69; Hornung, 2004b:78; İnan, 1987: 93-95; Manley, 1996: 53;Vercoutter, 2016:73-74).

1.1.4. Yeni Krallık Dönemi

Antik Mısır'ın siyasi tarihinin son merhalesini oluşturan Yeni Krallık dönemi 1539-1069 yılları arasındaki yaklaşık 500 yıllık dönemi kapsar. Firavun Ahmose liderliğindeki Mısırlılar, bu dönemde çok önemli eserler ortaya koymuşlardır. Firavunlar, saltanatlarını ayrıntılı bir şekilde bina ettirdikleri saray ve tapınaklarında tasvir etmişlerdir. 200 yıllık Hyksos hegemonyasından sonra Mısır'ın tamamını ele geçiren Mısırlılar, savunmaya yönelik askeri politikalardan, dışarıya karşı fetih politikasına evrilen bir siyasi tutum benimsemişlerdir. 1539-1292 yılları arasında başkentin Memphis'tenTeb'e taşınması dini alandaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. Dinin siyaset ve yönetim üzerindeki etkisi artmış, Teb'de yerel bir kült olan Amon önem kazanmıştır. Bu durum zamanla Amon rahiplerinin güçlenmesine sebep olmuş ve kendilerini ülkenin gerçek sahipleri olarak gören ruhban sınıfının ileriki dönemde siyasete doğrudan etki etmelerine neden olmuştur(Brewer ve Teeter, 2011: 50;

Desplacques, 2016: 73-74;Freeman,2013:49;İnan, 1987:100; Vercoutter, 2016: 75-76). Nitekim antik çağ Roma tarihçilerinden CornelliNepos, Amon'u; Romalıların kendisine inandıkları Iupiter ile aynı tanrı olarak görmekle beraber bu kültü Iupiter Ammon şeklinde ifade etmektedir (CornelliNepos, 23).

Teb'in "Gizli olan" manasına gelen tanrısı Amon, Orta Krallık döneminde Ra kültüyle bağdaştırılmış ve böylece Amon-Rakültü oluşturulmuştur. Ahmose'nin ardından tahta çıkan oğlu I. Amenofis, eşi Nofritari ile beraberYeni Krallığın kültürel temellerini, Karnak'a bina ettirdiği Amon-Ra tapınağıyla atmıştır. Amenofis'in etrafında toplanan mimar ve şair gibi entelektüeller, mimarinin yanı sıra, dini edebiyatın da gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Karnak'taki mimari yapılanma,Amenofis'in ardılları tarafından da devam ettirilmiştir. Amenofis'in kraliçeden doğma bir erkek varisinin olmamasından dolayı yasal olmayan eşten doğan I. Tutmosis ile evlenen Amenofis'in kızı Ahmosis, bundan sonra da çokça örneğinin görüleceği kardeşler arası evlilik geleneğinin ilk temsilcilerindendir.I. Tutmosis, Suriye'deki Mitannileri ülkesi için büyük bir tehdit olarak algıladığından, Asya'ya bir sefer düzenleyerek Fırat'a kadar ilerlemiştir. Bundan sonra güneye doğru ilerleyen Tutmosis, 4. çağlayana kadar yaptığı fetihlerle, Yeni Krallığı etnik olarak birbirinden farklı birçok halk ve yerel krallığı bünyesinde barındıran bir imparatorluğa dönüştürdü. Tutmosis zamanında Krallar Vadisi olarak bilinen ıssız, kayalık bir vadi, gizli kaya mezarlıklarının olduğu bir firavun mezarlığı haline getirilmiştir. Krallar Vadisi'nde bulunan 63 mezarlığın tamamının boş olmasının sebebi, III. Ara Dönemde gerçekleşmiş olması muhtemel bir yağma hareketidir. Yağmaların başlamasından sonra Luksor tapınağı rahiplerinin 50 adet firavun mumyasını, vadiye 5 km uzaklıktaki bir mağaraya sakladıkları tahmin edilmekte olup, yapılan araştırmalarda bu mumyalara ulaşılmıştır (Freeman, 2016: 51; Hornung, 2004b:86-90; İnan, 1987:101-102; Şimşir, 2018: 32;Vercoutter, 2016:78).

Babası gibi üvey kız kardeşi Hatşepsut ile evlendirilen II. Tutmosis'in bu evliliğinden iki kızı olmuştur. Yasal olmayan eşten doğan III. Tutmosis çocuk yaşta olduğu için ülkeyi üvey annesi Hatşepsut'un yönettiği bilinmektedir. Hatşepsut, III. Tutmosis'in reşit olmasından sonra da naiplikte ısrar etmiş ve kendisini "tanrıların isteği üzerine" firavun ilan etmiştir. Bundan sonra "*Dişi Horus*" ile "*Ra'nın Kızı*" unvanlarını kullanan ve iktidarı tamamen kendi eline alan Hatşepsut, firavunluğunun sembolü olarak Karnak'taki Amon tapınağına dört tane obelisk/dikilitaş yaptırmıştır.

Hatşepsut'un iktidarı elde tutabilmek için Amon rahipleriyle çok iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Hatşepsut dönemi daha çok ticari ilişkiler, sanat ve kültürel faaliyetler dönemi olarak ortaya çıkar. Amon rahiplerinin siyasette fazlaca rol almaya başlamaları bu döneme rastlar. Bunların başında bulunan mimar Senmut, hem vezir hem de rahip olarak onun zamanında önemli bir mevkiye sahip oldu(Hornung, 2004b:90-92; İnan, 1987:103-104;Lichtheim, 1976:25; Vercoutter, 2016:79).

Hatşepsut bu dönemde Amon için Teb'de en büyük tapınağı inşa ettirmekle yetinmemiş, Orta Mısır'da Hyksos yönetimi döneminde tahrip olmuş Amon tapınaklarının da restorasyonunu yaptırmıştır (Clayton, 2006: 107).Deir el-Bahri'de yaptırdığı tapınağı, bu dönemde yaptırılan en önemli yapılardan biridir. Tapınağın etrafını süslemek için bir memur ordusunu, Punt diyarına keşif seferlerine gönderen Hatşepsut bu bölgeden gelen değerli ağaç fidanlarını tapınağın çevresine diktirmiştir (İnan, 1987: 103).

Hatşepsut'un ölümünden sonra iktidarı tek başına ele alan III. Tutmosis, Hatşepsut'un vezirlerinden Usermon'un görevini devam ettirmiş olsa da, üvey annesinin heykellerini parçalatmaktan, tasvirlerini ve ismini kabartmalardan kazıtmaktan çekinmemiştir. İsmi var olması Mısırlıların ötedünya inancında önemli bir yer teşkil ettiğinden, III. Tutmosis üvey annesini sonsuza kadar yok etme isteğiyle bu girişimi yapmış olabilir. İktidarı ele aldıktan sonra Yeni Krallık döneminin en önemli firavunlarından biri haline gelen III. Tutmosis, Asya bölgesine düzenlediği yedi sefer ile Filistin ve Suriye'nin de hâkimiyetini tesis ederek Fırat'a kadar ilerledi. Mitannileri boyunduruk altına alan firavun, düzenlediği deniz aşırı seferlerle Fenikelileri de mağlup etti. Bundan sonra IV. Çağlayana kadar ilerleyerek bütün Sudan'ı kontrol altına aldı ve güney sınırlarını da düzene soktu. Nubia'nı doğusundaki çöl bölgesinde bulunan önemli altın yataklarına sahip olan Tutmosis'in hazinesi de oldukça zenginleşti (Desplancques, 2016: 76; Hornung, 2004b:95-96, 98; İnan, 1987:104-105; Vercoutter, 2016: 78-79).Bu hükümdar dönemde Antik dönem Mısır uygarlığı Ön Asya'da emperyalist bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Sınırlarını Mısır dışına genişletmek isteyen ve Ön Asya coğrafyası üzerinde yayılma hedefleri güden bir Mısır ortaya çıkmıştır. Elbette Mısır'ın bu dönemde yayılcı bir güç haline gelmesi ve ilk defa Fırat nehrini geçerek Mezopotamya topraklarına çıkartma yapması III. Tutmosis'in yapmış olduğu askeri reformlarla alakalıdır. Yük taşımacılığında önemli bir vagon görevi gören

çok tekerlekli öküzlelerle çekilen yük arabaları ve nehirlerinden askerlerini geçirmek için yaptırdığı nakliye kayıkları askeri başarılarında büyük bir yere sahiptir. Ayrıca III. Tutmosis'in Amon inancına bağlılığı ve bu kültü yayma düşüncesi Amon tapınağı tarafından da güçlü bir şekilde desteklenmesine aracılık etmiştir. Kendisi Karnak'taki Amon tapınağına eklemeler yaparak tapınağı büyötmüştür.

III. Tutmosis'in, ölmenden önce büyük oğlu II. Amenofis'i tahta ortak etmesinden sonra da Mısır'ın mevcut durumunda bir değışiklik olmamıştır. II. Amenofis'in ardından tahta IV. Tutmosis geçmiştir. Firavunun en büyük oğlu olmamasına rağmen iktidara gelen IV. Tutmosis'in yaşamında meydana gelen olağanüstü haller, adına dikilen rüya isimli dikilitaş ile ölümsüzleşmiştir. Buna göre; gençliğinde Gize platosunda bulunan Sfenks'in önünde uyuyakalan Tutmosis, rüyasında güneş tanrısının kendisine Sfenks'i kumlardan temizleyip nefes almasını sağlaması halinde krallığı vaad etmesi üzerine görkemli aslan heykelinin restorasyonunu yaptırmıştır. Bu hikâye, bir yandan firavunun tanrısal meşruiyetini yansıtırken, diğer yandan Mısırlıların atalarından kalan mirası korumadaki çabalarını gösterir. IV. Tutmosis zamanında, Asya'nın fethi politikasından vazgeçerek Mitanni Krallığı ile barış anlaşmaları yapılmış ve diplomatik evlilikler gerçekleştirilmiştir. Bu evliliklerden en önemlisi, IV. Tutmosis'in, Mitanni Kralı Artatama'nın kızı Mutemwya ile gerçekleştirdiğı evliliğdir. III. Amenofis'in de babası gibi Mitanni krallarından Suttarna'nın kızı Kelu-Hepa ile evlendiğı bilinmektedir. III. Amenofis'in Kelu-Hepa ile evlenmesinden sonra hastalanmasıyla, kral II. Suttarna'nın, damadına İştar heykeli gönderdiği kaydedilmiştir. Kral, Mitanni krallarından Tushratta'nın kızı Tatu-Khepa⁷ ile de evlenme girişiminde bulunur. Ancak bu kadın Mısır sarayına varmadan Amenofis ölmüştür. Amenofis'in daha önce evlendiğı Tiye'nin, Mısır'ın ruhban sınıfına mensup zengin, eğitilmiş ve elit ailelerine dayanan Yuya ve Tjuyu'nun kızı ve daha sonra Mısır'da krallığını ilan edecek olan Aya'nın kız kardeşı olduğu sanılmaktadır. Tiye'nin babası Yuya'nın unvanı "kralın atlarının sürücüsü" ve "tanrının babası" idi. O aynı zamanda Min'e adanan bir tapınağın rahibiydi. Tjuyu da, kraliyet sarayında çok aktif roller üstlenmiş bir kadındı. "Kralın büyük hanımının asil annesi" unvanını kullanan Tjuyu ve eşi Yuya, aynı zamanda Heliapolis tapınağının rahibi Aanen'nin de ebeveynleriydi. Tiye'nin kardeşı olduğu

⁷Tatu-Hepa'nın, Nefertiti'nin annesi olarak önerilmesi bu yüzden mümkün görünmemektedir ki bu aşağıda Nefertiti ile ilgili bölümde açıklanacaktır.

düşünülen Aya da “tanrının babası” unvanını kullanıyordu. İktidarının ilk on yılında Nubia’ya düzenlediği seferlerle savaşçı özelliğini ön plana çıkaran Amenofis’in, sonraki yıllarda saraya kapandığı bilinir ve devletin dış siyaseti eşi Tiye ve üst düzey bürokratlar tarafından tasarlanır. Tiye, birçok eyalet ve ülkeye Mısır’dan gönderdiği hediye altınlara dayanan bir armağan politikası yürütmesiyle tanınmıştır(Alpman, 1983: 308; Brewer ve Teeter, 2011:1; Kloska, 2016: 150-151; Desplancques, 2016: 76; Hornung, 2004b:102-104;İnan, 1987:106-107; Tyldesley, 2006: 125-126).

III. Amenofis’in oğlu IV. Amenofis sadece Mısır tarihi için değil dünya tarihi için de ismi en çok bilinen yöneticilerden olmuştur. Onun hakkında “*Aykırı Düşünceli Kral*”, “*Peygamber*”, “*Devrimci*” ve “*Tek Tanrı*” gibi unvanların kullanılması, bu durumla yakından ilgilidir⁸.

Yeni Krallığın resmi dini olan Amon dinini ortadan kaldırmaya çalışan IV. Amenofis, ruhban sınıfını dağıttıktan sonra Aton kültünü devletin resmi dini haline getirmiştir. Kendi adını “*Aton’u memnun eden*” manasında Akhenaton’a tahvil eden firavun, Amon’un adını bütün tapınak ve anıtlardan sildirmiştir. Akhenaton,Amon adıyla tapınılan güneş tanrısının tanımını değiştirerek,Aton’un, temsil ettiği güneş ışınlarıyla tüm varlıklara hayat verdiği inancını ilan etmiş ve Aton’u ışıklı güneş diski şeklinde tasvir etmiştir⁹ (Hornung, 2004b: 107).Amon-Ra kültüründen var olan güneşin Amon'un gözü olduğu inancı terk edilerek Aton kültüründe mevcut olan Aton'un simgesi anlayışı ortaya çıkmıştır.Mısır’daki bu tek tanrı din anlayışında Aton güneşle özdeşleştirildiğinden, tanrı heykellerine ihtiyaç kalmamıştır.

Bununla beraber Aton kültürünün ilk defa Akhenaton ile ortaya çıkmadığı, Eski Krallığa dair piramit metinlerinde adının geçtiği de bilinmektedir. Bu hükümdar döneminde Aton kültüne sığınılmasının altında iki nedenin yattığına inanılmaktadır. Birincisi Amon tapınağının saray aleyhine Mısır halkı arasında elde etmiş olduğu dini ve siyasi nüfuzun kırılmak istenmesidir. İkinci olarak da özellikle tek tanrı inancı olarak

⁸Akhenaton'un tek tanrıcılığı ilginç bir konudur. Kendisini bir peygamber olarak da niteleyenler vardır. Tek tanrı telakkisi İslam dinindeki tek Tanrı telakkisiyle çok büyük benzerlikler gösterir. Nitekim şu cümleler kendisine aittir: "Anne karnındaki çocuğa sen hayat verirsin. Sen anne karnındaki çocuğu bile beslersin. Ne zaman civciv kabuğu içinde bağırsın, sen ona hayat vermek için nefes verirsin. Ey Tanrım senin ne kadar çok eserlerin vardır". Ayrıca kendisine ait şu mısralara yer verilmiştir: "Tanrı yücedir, birdir, tektir. Hiçbirşey yok iken o vardı. Her şeyi o yarattı. Varlığı ezelden beri süregelen ve ebediyete kadar sürecektir". Bkz. <https://www.mynet.com/tek-tanriya-inanan-tek-misir-firavunu-akhenatonun-gizemi-190101054758>

⁹Görsel için bkz. Ek 16.

Aton kültüne yönelinmesi ise son birkaç firavun döneminde Mitanni sarayıyla kurulan samimi ilişkilerin sonucunda Mısır sarayına gelin olarak gelen Mitannili prenseslerin bu konuda etkili olmuş olabilecekleri üzerinde durulmaktadır. Nitekim Aton kültü Mitanilerin hâkim olduğu Suriye coğrafyası ile Filistin ve Lübnan toprakları üzerinde yaygın bir inançtı (Özer 1987: 213). Amon rahiplerini dağıtıp, babasının üst düzey devlet memurlarını görevden alan firavun, onlar yerine alt tabakadan, kendine sadık yeni memurlar getirmiş ve ülkede asayiş sağlaması adına yabancı kökenli askerlerden oluşan bir teşkilat oluşturmuştur. Kendisine Orta Mısır'da, Memphis ile Teb arasında yer alan El-Amarna'yı başkent seçen Akhenaton'un, kültür ve sanat alanındaki bu faaliyetleri, "Amarna Dönemi" olarak adlandırılır (Hornung, 2004b: 108; Shaw ve Nicholson, 1995: 20; Vercoutter, 2016:84-85).

Nefertiti ile Akhenaton'un evliliğinden doğan altı kızının ardından, Tutankamon'un yedinci çocuk olarak doğmuş olabileceği yönünde bir görüş ortaya atılmıştır (Kloska, 2016: 151-152). Buradan Satamon ile Nefertiti'nin kızkardeşi olduğu sonucu çıkar. Ancak yine de Tutankamon'un annesi olan genç kadın mumyasının Satamon'a ait olabileceği ve Mitanni Kralı'nın kızı olan Tatu-Hepa'nın da Nefertiti ile aynı kişi olabileceği fikri de akıllarda tutulmalıdır. Ayrıca yapılan DNA testleri sırasında kendisine ait olduğu zannedilen ve 2007 yılında bulunan lahitin Akhenaton'a ait olup olmadığı kesin değildir. Fakat yapılan DNA testleri bu cesedin Tutankamon'un babası olduğunu ortaya koymaktadır. Tutankamon'un Akhenaton'a ait bütün izleri silmesi ve mumyasının günümüzde mevcut olmaması olayı karmaşık hale getirmektedir. 2007 yılında ele geçirilen lahit ve içinden çıkan ceset mumya şeklinde değildir, sadece tabutun üzerindeki motiflerden tek tanrıca birisine ait olduğu varsayımından yola çıkarak bu lahitin Akhenaton'a ait olabileceği varsayılmıştır. Fakat bu dönemdeki tek tanrıca kişi olarak sadece Akhenaton'u düşünmek doğru bir yaklaşım tarzı değildir.

Bunun yanında Günaltay'ın işaret ettiği üzere, Tiye'nin gölgesinde kalan Kelu-Hepa'dan sonra III. Amenofis'e gönderilen Tatu-Hepa, "baş kadın efendi" olması şartıyla Mısır sarayına gönderilmişti. Prensese saraya varmadan evvel, III. Amenofis'in vefat etmesi üzerine IV. Amenofis ile evlenen Tatu-Khepa'nın, Nefertiti ile aynı kişi olduğu ve büyük kraliçesi olarak saraya girdiği pekâlâ düşünülebilir. Dolayısıyla her ne kadar Kloska, Amarna kraliçesi Nefertiti ile XX. Hanedan krallarından II. Ramses'in

evlendiği MitanniliShauska-Nu/Maat-hor-Neferure arasında bir benzerlik olmadığını ileri sürse de bunu peşin bir kabul olarak görmemek gerekir (Kloska2016: 150- 151).

XVIII. Hanedanlığın sonunu getiren Akhenaton'dan sonra Amon rahipleri güçlerini tekrar kazanarak yeni bir hanedan kurulmasını desteklemiştir. Akhenaton, Nefertiti'dendoğan kız çocuklarını kraliçe ilan ettikten sonra, büyük kızı Meritaton'un eşi Smenhkare'yi halefi ilan etmiştir. Akhenaton, kendi adına inşa etmiş olduğu Akhenaton şehrinde ikâmet ederek kızının kocası Smenhkare'yi ortak hükümdar olarak Teb'e göndermiştir. Smenhkare'nin Teb'deki kısa yönetiminin ardından ani ölümünün, Tutankamon ve Horemheb ile alakası üzerinde çok fazla durulmamıştır. Fakat bu ani ölümün; Amon kültüne sıcak bakan bu ikisinin, Aton devrimine bağlı olan Smenhkare'yi ortadan kaldırma konusunda birşeyler düşünmüş olabilecekleri ihtimali yüksektir. Onun ölümünden sonra Akhenaton'un diğer kızının kocası olan Tutankhamon tahta geçmiştir. Nefertiti'nin kızıyla evlenen Tutankhamon, henüz çocuk yaşta olduğundan, naipliğini tecrübeli vezir Aya üstlenmiştir. İktidarını kendi ellerine aldıktan sonra Aton kültüründen geri dönüş amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Yeni firavun, başkenti Memphis'e taşıdıktan sonra çıkardığı fermanla Amon'un itibarını iade etmiştir. Tutankhamon'un ölümünden sonra adı bilinmeyen bir Mısır kraliçesi, Şuppiluliuma'ya gönderdiği mektubunda, eşi Piphururias'ın öldüğünden bahisle oğullarından birini eş olarak istemişse de bu mektubuna cevap alamamış ve ikinci bir mektup göndererek isteğinde ısrar etmiştir. Hatti kralı, oğullarından birini göndermeyi kabul etmiş, ancak genç prens yolda muhtemelen General Horemheb'insuikastiyle ortadan kaldırılmıştır. Anadolu Boğazköy arşivlerinde ele geçirilen bu mektupta belirtilen firavun adına Mısır kral listelerinde rastlanmadığı için mektubu yazan kraliçenin tespiti yapılamamıştır. Şayet mektubu yazan kişi Nefertiti ise bunu büyük ihtimal ile Akhenaton'un ölümünden sonra yapmış olmalıdır (İnan 1992: 110). Generalin desteğini alan Aya, hanedana mensup olmamasına rağmen kendini firavun ilan etmiş ve erkek evladı olmadığı için Horemheb'i kendisine veliaht ilan etmiştir. Horemheb'in de Aya gibi varisi olmadığı için deneyimli bir subay olan Paramesu yani Ramses'i kendisine vezir ve veliaht tayin etmiştir (Hornung: 2004b:110-114; İnan, 1987: 109-113; Shaw ve Nicholson, 1995:199; Şimşir, 2018: 36; Vercoutter, 2016:83-84). Ayrıca Horemheb, iktidara geldikten sonra

Amonofisler döneminde Avaris'e yerleşmiş olan ibranîleri¹⁰ devlet yönetiminden ve ordudan dışladığı görülmektedir (Osman 2016: 156).

Yeni firavun I. Ramses, Delta'daki Tanis şehrinin kudretli bir ailesine mensuptu. Ramses, oğlu I. Seti'yi de tahta ortak ederek kraliyeti kendi soyuna almış ve böylece XIX. Hanedanın hükümranlığı başlamıştır. 1290-79 yılları arasında hüküm süren I. Seti, Mısır'ın Amarna döneminde Asya'da kaybettiği üstünlüğü yeniden ele almış, Filistin'i ele geçirerek Hititlerle karşı karşıya gelmiştir. Seti döneminde başlayan bu mücadele, oğlu II. Ramses döneminde de devam etmiştir (İnan, 1987: 113-114; Shaw ve Nicholson, 1995: 240).

Mısır'ın en tanınmış firavunlarından biri olan II. Ramses, 70 yıla yakın süren hükümdarlığı boyunca pek çok eser yaptırmış ve kendinden önce başlatılan eserleri de tamamlatmıştır. Ramses'in dönemi, Hititler ile Mısırlıların, Suriye üzerinde hegemonya kurmak için giriştikleri bir rekabete sahne olmuştur. Tarihte yapıldığı tespit edilen ilk antlaşma II. Ramses ile Hitit kralı Mutavalli'nin halefi III. Hattuşuli arasında yapılmıştır. Hitit yasalarına göre hazırlanan antlaşma uyarınca, iki devlet saldırmazlık anlaşması yaptığı gibi, birbirlerinin düşmanlarına karşı da beraber hareket etme kararı almıştır. Metinde ayrıca; daha önce kurulan iyi münasebetlerin ve eski anlaşmaların yenilenmesi, asilere karşı ortak hareket etme, iki devletin yüksek sınıfa ve halk sınıfına mensup esir ve mültecilerin iadesi ve bunlar hakkında genel af çıkarılması şartları yer almaktadır. Antlaşmaya Hitit ve Mısırlıların tanrı ve tanrıçalar ile bütün kutsal varlıklar şahit tutulmuş ve antlaşmayı ihlal edenlere lanet, riayet edenlere ise iyi temennilerde bulunulmuştur (Desplancques, 2016: 88-91; Hornung, 2004b:117-118; İnan, 1987:116-117, 141-145).

II. Ramses'in yerini 30. oğlu Merneptah aldı. Tarihte İsrail isminin geçtiği en eski kalıntı da yine bu dönemine aittir. Merneptah adına dikilen obelisk, İsrail ve diğer Kenan halkları üzerine yapılan seferleri şu şekilde anlatır: “*Kenan tüm gamıyla esirdir. Aşkelon fethedildi, gezer kuşatıldı, Yanoam yok edildi; İsrail çöp edildi, tohum suzlaştı*” (Madrigal, 2014: 15-16). Tutankamon ile Amon kültüne geri dönen Koptalılar, bu

¹⁰ İbranilerin, Mısır coğrafyasına yerleşmesinin IV. Tutmosis, III. Amonofis veya oğlu IV. Amonofis döneminde gerçekleştiğine dönük farklı yaklaşımlar vardır. İbranilerin Mısır coğrafyasına yerleşmesinin kutsal metinlerde geçen Hz. Yusuf peygamberle alakalı olduğu bilinmektedir. Mısır hiyerogliflerinde kendisinden bahsedilen Ay, Aya, Yuya isimlerinin Hz. Yusuf peygamberle alakalı olduğu yönünde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Örnek olması açısından bkz. Osman 2016: 13, 16, 30, 31, 96.

hükümdar döneminde Mısır coğrafyası üzerinde hızlı bir şekilde çoğalan tek tanrıcı İbranîlere karşı büyük bir mücadeleye başlamışlardır. Kutsal kitaplar bu mücadele sırasında İbranîlere dönük büyük bir kıyımdan bahsederler (Örnek olarak bkz. Kur'an-ı Kerîm Araf Süresi 103-137 Ayetler). Merneptah'ın ölümü¹¹nden sonra kısa süreli hükümlerlikler yaşayan halefleri döneminde güç kaybeden Yeni Krallık, bir yandan komplolarla uğraşırken diğer yandan güneydeki Kuş valisi olan Amon başrahibi önderliğindeki ruhban sınıfıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Madenlerde çalışan işçilerin isyanları da merkezi yönetimi zor durumda bırakmıştır. Bu isyanların en önemlisi 1190-1069 yılları arasında hüküm süren X. Ramses döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde Lübnan'a kadar gelmiş olan Assurlular, Yeni Krallığın çöküşüne zemin hazırlayan bir güç haline gelmişlerdi (Hornung, 2004b:124-127; İnan, 1987: 118-122; Show ve Nicolson, 1995: 183; Vercoutter, 2016:92-95).

1.2. ANTİK DÖNEM MISIR'IN SOSYAL TARİHİ

1.2.1. Hanedanlar, Soylular ve Rahipler

III. Ara Dönemden kalma, isim, anlamları ve bazen de kısa açıklamalar yapan Amenope Onomastikon'undatanrısıl unsurdan sonra kral, yakınları, saray muhasebesiyle ilgili görevliler, resmi görevliler ve onların yardımcıları, din adamları, işçiler, zanaatkârlar ve diğer meslek gruplarından oluşan toplumsal sınıflar sayılmaktadır. Yukarı Mısır'ın el-Hibe kentinde bulunmuş olan onomastikonu XX. Hanedan ile III. Ara Dönemin ilk yıllarını ele alır. Tanrısıl eserler yazıcısı olan Amenope'nin hazırladığı listede; din adamları, işçilerden ve zanaatkârlardan daha üst sırada yer almışlardır. Bu tür bir hiyerarşi, XVIII. Hanedan döneminden kalan bir belgede de görülür. IV. Tutmosis'in ordu yazıcısı Çanuni'ninTeb'de bulunan mezarında bulunan nüfus sayımı sahneleri, Mısır'ın sosyal sınıfları ile ilgili kısmi bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Elbette bu sahneleri ihtiyatla incelemek gerekir. Bu mezar sahnesinde açıklama olarak hükümdarın huzurunda tüm ülke nüfusunun sayıldığı açıklaması yapılır. Buna göre tüm ülke nüfusu; askerler, saf rahipler, kraliyet memurları ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Tasvirlerin sıralamasında rahiplerin arkasında askerlerin

¹¹ Merneptah'ın, kutsal kitaplarda Hz. Musa peygamber ile mücadele eden firavun olduğu tahmin edilmektedir. Firavun mumyaları üzerinde yapılan incelemelerde bu firavunun boğularak öldüğü tespit edilmiştir. Hz. Musa peygamber bu hükümdar döneminde İbranileri Mısır'dan çıkarmıştır. Konuyla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Altungök 2019: 57, 58.

oluşu, doğru hiyerarşik sıralamadan uzak olup, bu sıralamanın sadece Çanuni'yi son yolculuğuna mutlu uğurlamak adına yapıldığı söylenmektedir (Valbelle, 1992: 13-16).

Herodotos da Mısırlıların yedi gruba ayrıldığını söyler ve bu grupların isimlerini mesleklerinden aldıklarını ekler. Bu gruplar: rahipler, askerler, sığırtmacılar, domuz çobanları, tacirler, tercümanlar ve gemicilerdir (Herodotos, 2017: 202). Yazarı bilinmeyen Ahbaru'z Zaman eserinin yazarının da dâhil olduğu bazı Arap yazarların da Mısır krallarının devlet düzenini yedi gruba ayırdığı söylenir. Bunların ilk ikisi hükümdar ve oğulları, üçüncüsü adaletten sorumlu görevli, dördüncüsü başrahip, beşincisi kralın baş danışmanı, altıncısı kralın mühürçüsü ve son olarak hazine görevlisidir (El- Daly, 2013: 150).

Mısır'ın en önde gelen şahsiyeti, kendisini tanrıların soyundan kabul eden kraldı. Kendisi *phara* adı verilen büyük yapılarda ikamet ettikleri için *phara'on* adı verilmiştir (Harman 1996: 118). *Phara* antik Kopta dilinde "büyük ev" anlamına gelmekteydi. Bu bina hem hükümdarın eviydi ve hem de bir tapınaktı. Mitolojik olarak ilk kralların, erken dönem Mısırlıların kendisine inandıkları tanrıların soyundan geldiklerine inanıldığından, her kral kendini Horus olarak görüyordu. Antik dönem Yunan, Roma ve Mısır tarihçilerin verdikleri bilgilere bakıldığında; antik Mısırlıların tanrı diye kendisine inandıkları bu isimlerin, Mısır'ın mitolojik dönemlerinde yaşamış olan krallar olduğu görülmektedir. Tanrısal olarak kabul ettikleri özelliklerden dolayı kendilerini tebaasından ayırtutankralın; kutsalolarak kabul ettikleri bu kimlikleri, shendyt denilen özel bir etek, düz takma sakal, çeşitli taçlar ve asalar, değnek ve döven ile simgeleştirilmiştir. XII. Hanedanda ve daha sonra XVIII.-XXI. Hanedanlar döneminde veliahtlar da kral naibi olarak babasının yanında yer aldılar. Veliahtlık için baş zevcenin en büyük oğlu tercih edilirdi. Dolayısıyla Mısır kraliçesi, krallığın devamlılığında kilit rol oynayan, özellikle de bir hanedandan diğerine geçişte yasallığın taşıyıcısı olan hâkim bir figürdü. Bazı krallar, evliliklerini aile içinden gerçekleştirse de bu kati bir kural değildi. Kraliyet evlilik gelenekleri net olarak bilinmemekle beraber, VI. Hanedan krallarından bazılarının taşra memur ailesi kadınlarıyla da evlendikleri bilinir. Örneğin, Mitannili prenses Mutemwya ile IV. Tutmosis'in oğlu olan III. Amenofis, bir memurun kızı olan Tiye ile evlenip onu baş zevcesi yapmıştı. Kralın birden çok karısı olsa da bunlardan biri asildi (Hornung, 2004a:102- 105; Kuhrt, 2009: 195-283).

Kralın, dünyasal düzeni koruma ve zorlu kurumsal görevleri yerine getirme hususundaki yardımcıları arasında memurlar da bulunmaktaydı. Eski Krallıkla beraber kıdem ve yetki alanlarının, sonu gelmeyen unvanların bol olduğu karmaşık bir bürokrasi gelişmeye başladı. Narmer'in krallığıyla birlikte Koptaca ismi “*tchaty*” olan vezirlik kurumu da görülmeye başladı. Bu dönemde, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın vezirlik görevlerini yerine getirmek üzere iki ayrı vezir atanırdı. Bazı yıllarda vezir sayısı bire düşse de bu ikili yapı prensip olarak korundu. Vezir unvanının kullanımına dair ilk kanıt III. Hanedan döneminin başlangıcına tarihlenir. IV. Hanedandan itibaren ülke işlerinin çoğalmasına bağlı olarak, daha önce tek kişi tarafından yönetilen makamlar daha büyük birimlere dönüştürülmüştü. Bu bürokratik yapının çatısını ise vezir oluşturuyordu (Brewer ve Teeter, 2011: 88; İnan, 1987: 168-170).

XIII. Hanedana mensup vezir Ankhu'nun otobiyografik metni, kendi ailesinden pek çok vezirin hizmet vermiş olduğundan bahsetmesi, bu görevlerin bazı dönemde babadan oğula geçmiş olduğunu ortaya koyar. Ancak vezirlik kurumunun en önemli olduğu devir Yeni Krallık dönemidir. Bu dönemde vezirlik makamında Amon Başrahipleri görülür ve bütün idari işleri kral adına vezirler yürütürdü. XVIII. Hanedan vezirlerinden Rekhmire'nin mezarından çıkan metinlerde, kraldan sonra ikinci adam olan vezirden “*Tanrının Yüreği*”, “*Hükümdarın Gözü, Kulağı*” şeklinde söz edilmektedir. Bu metinlerde vezirin, sivil düzenden, vergi toplanmasından, arşivlerin tutulmasından, birliklerin seferber edilmesinden, memurların atanmasından ve denetlenmesinden, toprak taleplerinin incelenmesinden, eyalet hükümetlerinin teftiş edilmesi ve gözetlenmelerinden, sel vb. doğal afetlerin izlenmesinden ve hukukun uygulanmasından sorumlu olduğu belirtilir. Mısır tarihi boyunca biri V. ve diğeri XXVI. Hanedan döneminde olmak üzere en az iki kadının vezir unvanı taşıdığı bilinir (Brewer ve Teeter, 2011: 88; İnan, 1987: 176-177).

Hanedanlar öncesi dönemderahiplerlememurluk kurumu arasında kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir. Eski Krallıkta bu ayırım yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış ve rahiplik makamına daima kıdemli memurlar getirilmiştir. Dinin, toplumsal yaşamın tüm yönlerine etki etmiş olması, tapınak ve devletin iç içe geçtiği bir yapının ortaya çıkmasının nedenidir. Kralın en yüksek düzeydeki rahip kabul edilmesi ve rahiplerin pek çoğunun tapınaklardaki günlük yaşamlarını farklı işler yaparak sürdürmeleri dinin, günlük yaşamın her alanına egemen olmasına sebep oluyordu.

Rahipler, *sa* ya *daphyle*¹² adı verilen gruplara ayrılıyor, her *phyle* bir ay hizmet ettikten sonra kendi işine dönüyordu. Orta Krallıktan itibaren rahiplik dışında başka bir işle ilgilenmeyen insanlara rastlanmaktaysa da bu insanların sayıca çoğalmaları Yeni Krallık dönemine denk gelir. Yeni Krallık döneminden itibaren rahipliğin ayrı bir statü kazanıp uzmanlaşması, halk ve tanrıların hizmetini yapanlar arasında ciddi bir ayrım oluşturdu. Bu zamandan sonra rahip olmayan insanlar ancak halka açık bayramlarda, belirli bir mesafeden tanrı tasvirlerini görebiliyor, kapıkulelerin yanındaki heykellere ulaşip dua ediyordu (Brewer ve Teeter, 2011: 96-98; David, 2009: 158; Frankfort, 1989: 149; Hornung, 2004a: 108; R. Wilkinson, 2016: 46).

Kadın ve erkek rahipler toplumun hemen hemen her kesiminden gelmekle beraber, soy kütükleri çoğunun ebeveynlerini takip ederek tapınak hizmetine girdiklerini, dolayısıyla rahipliğin aynı ailenin farklı kuşakları tarafından sürdürüldüğünü ortaya koyar. Tutankhamon, rahip ve yardımcılarını, yaşadıkları şehirlerin çocukları arasından atadığını ve bunların tümünün tanınmış adamların oğulları olduğunu belirtiyordu (David, 2009: 158).

Eski Krallık döneminde, seçkin aile kadınları Hathor rahibesi olarak görev almış olsalar da Orta Krallıktan itibaren bu görev sadece erkeklere verilmiştir. Bu dönemde kadınlar da tanrılar için kurulan korolarda tapınak şarkıcısı olarak hizmet veriyordu. Hiyerarşik rütbelere içerisinde örgütlenen rahipler, kıdeme veya kralın kararına göre yükslebiliyordu. Rahiplerin idaresiyle ilgili en önemli bilgiler Yeni Krallık ve III. Ara Dönem Amon tapınağından elde edilmiştir. Amon tapınağına birinci rahipten dördüncü rahibe kadar sıralanan rahipler, yardımcılara başkanlık ediyordu. Çok geniş arazilere sahip Amon tapınağında 81.000'den fazla kişinin istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Başrahiplerin altında; dini metinleri okuyan vaiz rahipler (*Keri-Hebet*), tanrının günlük adakları sunulurken kullanılan kumaş, koku ve diğer eşyalarla beraber "*İt-Netçer*" adı verilen Sem rahipleri, cenaze törenlerinde görev alan "*İwenmutef*" rahipleri ve "*Wab*" yani saf kişi adı verilen düşük rütbeli rahipler yer alıyordu. Rahip ve rahibeler inzivaya çekilmez, evlenebilirlerdi (Brewer ve Teeter, 2011: 98-99). Herodotos, rahiplerin temizlik amacıyla bütün vücutlarını tıraş ettiklerini belirtse de bu gelenek sonraki

¹²Yunanca kökenli olan bu kelime Dorian ve İyonya şehir devletlerini oluşturan kabilelerden herhangi birini belirtmek için kullanılır (<https://www.britannica.com/topic/phyle>). Bu kabile mantığından yola çıkarak rahiplik kurumu için de kullanılmış olabilir.

dönemlere aittir (Herodotos: 136). Aynı şekilde Plutarch da rahiplerin, uzayan kılları saf yani temiz bulmadıkları inancından dolayı vücutlarındaki bütün kılları kestiklerini kaydeder (Plutarch, de İsisde: 123).

1.2.2. Askerler, Kâtipler, Köylüler, Köleler

Mısır'daki toplumsal sınıfların arasında askerlerin çok önemli bir yeri bulunmaktaydı. Mısır başkomutanı olan kralgerektiğinde bu görevini veliahtına ya da oğullarından birine bırakabilirdi. Mısır'da profesyonel ve saray koruma kadrosu olmakla beraber, düzenli birliklerin bölgelerden geçici olarak askere alınan kişilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Firavun'a bağlı saray ordusu genel olarak yabancı paralı askerlerden oluşmaktaydı. Bunlar sarayı ve hükümdarı korurlardı. Firavunların özellikle yabancı paralı asker veya savaş esirlerini saray ordusunda konuşturmalarının en büyük nedeni bir isyan durumunda Mısır'ın yerli halkına acımamalarıydı. Yabancı olduklarından dolayı sarayda konuşulanları anlamaz ve soylularla akraba olmadıkları için onlara casusluk yapamazlardı. Weni'nin otobiyografisinde, VI. hanedan döneminde Asyalı çöl insanları ile savaşan orduların Mısır ve Nubia'dan askere alınan insanlardan teşkil edildiği ve orduya komutanlık eden kişilerin hiçbir askeri unvan taşımadıkları, bunların yerel liderlerden oluştukları belirtilir. Eski Krallıkta Nubialıların çok iyi okçu olmaları hasebiyle orduya alınmaları dışında anaaskeri teşkilat Mısırlılardan oluşurdu. Asıl olarak yayalardan oluşan ordu, Kadeş savaşında kendisine taptıkları Amon, Ptah, Ra ve Seth isimleriyle betimlenen dört bölük ile organize edilmişti (Brewer ve Teeter, 2011: 93-96; Valbelle, 1992: 29-30).

Bürokrasinin temelini oluşturan kâtipler, Mısır'daki okuma-yazma oranı göz önüne alındığında oldukça saygın bir meslek icra ediyorlardı. Kâtipler derleme kitaplarında bulunan hesap kalıplarını, mektup örneklerini ve propaganda metinlerini kopya ederek yetiştirlerdi (Valbelle, 1992: 44-45). Yaygın olarak babadan oğula geçen bu meslek grubu tapınaklara bağlı okullarda, küçük yaşlardan itibaren eğitime alınıyordu. Kâtiplik soyluluk isteyen bir meslektir. Soylu olmayanların okuma-yazma öğrenme ve kâtipler sınıfına girme hakkı yoktur. Ayrıca okuma-yazma bilen kâtip sınıfı askerlik hizmetinden muaf tutulmuştu. Bundan amaç okuma-yazma bilen bu sınıfın savaşlarda zayi olmasını önlemektir. Kâtipliğin tanrıçası olarak kabul edilen *Sheshet* bir dişi olmasına rağmen, kadın bir kâtinin izine rastlanılmaması şaşırtıcı bulunmuştur (Brewer

ve Teeter, 2011: 99-101). Bunun yanında eski bir Mısır efsanesine göre; Osiris ve Seth arasındaki davanın yargıci olan Thoth, Osiris'i haklı bulan kararını vermiş ve bütün yargıçların hükümdarı olarak saygı görmüştü. Thoth'un kitapları adını taşıyan kutsal metinlerin kopyalarını çoğaltan kâtipler özel bir saygı görüyorlardı (Brewer ve Teeter, 2011: 99-101; Valbelle, 1992: 44-45).

Toplumsal sınıflar arasında bulunan zanaatkârlar da tıpkı kâtipler gibi genellikle mesleklerini ailelerinden alırdı. Mesleklerin büyük bir bölümünü erkekler icra etmekteyse de dokumacılık ve çömlekçilik alanında kadınların da çalıştıkları görülür. Tapınak ve kraliyet atölyelerinde çalışan zanaatkârlar, heykeller, vazolar, ev eşyaları, kumaşlar ve ayin için gerekli güzel kokular ile firavun için gerekli diğer eşyaları üretiyorlardı. Yaptıkları işler karşılığında genellikle tahıl alan zanaatkârlar arasında çömlekçilik de önemli bir yere sahipti. Toplumun her kesimine yayılmış durumda olan bu mesleğin, neredeyse her yerleşim yerinde bir temsilcisi bulunuyordu. Ele geçirilen bulgular, Mısır toplumunda iş birliğine bağlı bir üretim biçiminin varlığını doğrular. İş bölümünün en ayrıntılı şekilde görüldüğü yer, mezarların inşa edilme sürecidir. Zanaat ustalarının emrinde vasıfsız işçiler çalışırdı (Brewer ve Teeter, 2011:101-102; Valbelle, 1992: 46-52).

Köylüler, tarım ve hayvancılıkla uğraşan Mısır toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Bunların büyük bir bölümü, hasadın bir kısmı karşılığında başkalarının toprağını işleyen tarım işçileriydi. Toprakla ilgili mülkiyet haklarının ve mülkiyete dair unvanların miras yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılmasının yanında, bu tarz toprakların tapınağa veya devlete kiralama hakkıda miras yoluyla aktarılabilirdi. Mısır'daki mezar süslemelerinde tarım ve hayvancılık hakkındaki tasvirlerle sıkça rastlanır. Bir çift öküz tarafından çekilen saban başındaki köylüler, bostanlarda sebze ve çiçekler yetiştiren bahçıvanlar ve bunlara ait su kanalları, asma dolu çardaklar, daha çok Mısır'ın kuzeyinde yetiştirilen büyükbaş hayvanlar ve bunları balık dolu sulardan geçirerek otlatmaya götüren sığır tırmacılar, nehir kıyısında kanallar tarafından getirilen sazlarla sepet ören zanaatkârlar, ağlarıyla kuş avlayıp, bunları özel çiftliklerinde yetiştiren avcılar ve güneyde küçükbaş hayvan yetiştiricileri tasvir edilenler arasında sayılabilir. Balıkçılıkla uğraşanların, köylü sınıfının en alt kademesini oluşturması ilgi çekicidir. Yaptıkları işten dolayı balıkçıların kokması bunun için bir sebep olarak görülebilir. Mısır dilinde "Yasaklanmış, dini açıdan pis olan" manalarına gelen "Bwt" sözcüğü

yazılırken balık resminin kullanılması da bu anlamda ilginçtir(Brewer ve Teeter, 2011:102; Valebelle, 1992: 52-53).

Halkın genç kesiminin bir kısmı, milis gücü şeklinde alınıp kamu yapılarının inşasında kullanılıyordu. Aynı zamanda kanal kazmak, taş ve maden ocakları seferlerini yapmak, tapınak ve kral mezarlarının inşasında çalışmak bu milis gücünün görevleri arasındaydı. Antik dönem Mısır'da soyluların dışındaki halk yılın belirli dönemlerinde saraya ve tapınağa ait olan işlerde çalışmak zorundaydılar. Bu iş mecburiyeti yıllık ödenmesi gerek vergi mukabilinde yerine getirilen bir görevdi. Bu insanlar saraya ait papirüs tarlalarında, sulama kanallarında, mimari yapıların, piramitlerin inşasında ve maden ocaklarında vergi karşılığı çalışmaktaydılar. Bu görevlerde çalışan insanların yaşadığı üç yerleşim yerinin keşfedilmesi, Mısır'ın hâlihazırda çok az bilgi edinilebilen sosyal hayatıyla alakalı önemli bilgiler sunmuştur. Bu yerlerden biri Kefren Piramidinin yakınında, 91 galeriden oluşan barakalar halinde bulunmuştur. Yerleşim, yan yana ve birbirinin aynı olan evlerden, evler ise mutfağı kapsayan avlu, orta oda ve iki küçük yatak odasından meydana gelmektedir. Kazı raporlarına göre evlerin yapısı birbiriyle aynı olsa da iç dizaynında kişisel değişiklikler yapılmıştır. Örneğin; bir odada tanrı olarak kabul ettikleri Bes'i dans ederken gösteren bir firiz bulunmuştur. Ayrıca kazılarda evlerin duvarlarında bazı boşluklara da rastlanmıştır. Bu boşluklarda lohusa ve çocukların koruyucu tanrısı olarak kabul edilen Bes, kendisine inanılan bir diğer tanrıça Tavaret ve ev halkının mutluluk kaynağı olarak kabul edilen Hathor heykelleri bulunmuştur. Bu tasvirler sadece evler içerisindeki kişisel dizaynı yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda dini inancı ve bu inancı yaşama biçimindeki özgürlüğü de yansıtır (Frankfort,1989: 139-140; Freeman, 2013: 61; Mansel, 1945: 27).Antik dönem Mısır'ın dini inançları insanların yaşam tarzlarından evlerinin mimarisine kadar etki etmiştir. Evlerin duvarları dini inançları yansıtan motiflerle kaplanırdı. Ayrıca soyluların evlerinin bir köşesinde mutlaka ibadet etmek için küçük bir tapınak bulunurdu.

Her ne kadar teorik düzeyde toplumsal konumu değiştirme yolu her Mısırlı için açık olsada uygulamada nüfusun büyük bir bölümü mevcut konumlarıyla yetinmek zorundaydı. Bu insanlar en azından ölümden sonra yaşam olduğu düşüncesiyle kendilerini avutabilirlerdi. Sonuçta bütün insanları ölümden sonra sonsuz bir mutluluk bekliyordu. Sonsuzluk ülkesinde alt tabakadan köylüler, seçkinlerin arasında özgürce dolaşabilecekti (Brewer ve Teeter, 2011:103).Bundan dolayı öldükten sonra

mumyalanmak ve ölümler dünyası olan Nil'in batı yakasına defnedilmek çok önemli bir yere sahipti. Toplum içerisinde suç işleyenler ve herhangi bir kabahate bulaşanlar bu haktan mahrum bırakılır; hiçbir şekilde mumyalanmaz ve ölümler dünyasına defnedilmezdi. Öldükten sonra yaşamın devam ettiğine inanan ve bundan dolayı mumyalanmanın çok önemli olarak görüldüğü bir toplumda bu ceza şekli önemli bir caydırıcılık mekanizması ortaya çıkarmıştır.

Savaş esirlerinin bazıları belirli işlerde çalıştırılırlar da çoğunlukla sel zamanında su baskınlarından dolayı halk da tarlalardan uzaklaştırılıp diğer alanlarda çalıştırılırdı. Piramit ve diğer kral mezar yapıları gibi mimari eserlerin inşası Mısırlıların gözünde dinsel bir kamu hizmetini temsil etmekteydi. Çünkü piramit, kralın yüceltilmesi için değil devletin refahı için inşa edilirdi. Ancak devletin refahı da kralın dünya düzenini sağlayan güçlerinin, ölümünden sonra korunmasına bağlıydı (Hornung, 2004b: 29-30). Piramitler, tapınaklar ve sarayların görkemli inşalarıyla Mısır sarayı ve tapınağının tanrısal yönüne yapılan bu abartılı vurgu Mısır'ın antik Kopta toplumunda devlete karşı dinsel korku ve mutlak itaat ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Piramitlerin korkunç derecede görkemi ile inşasına harcanan emek; insanlarda firavunların tanrısal yönlerini ön plana çıkarmayı ve insanlarda Mısır sarayına mutlak itaat edilmesi gerektiği fikrini pekiştirmeyi amaçlamaktaydı.

Teb'deki "Krallar ve Kraliçeler Vadisi"nin çevresinde de hizmet için kurulmuş köyler vardı. Burada yaşayan insanlar Teb Nekropolünün gereksinimlerini karşılamakla yükümlüydü. Ölümlere yiyecek ve içecek sunularından, kurbanlar ve temizlik törenlerine; ölü kişiye sargılar sarıp, içlerine muskalar yerleştirmeye kadar çok çeşitli görevleri olan bu insanlar arasında, rahiplerden hamallara kadar birçok meslek grubu bulunuyordu (Champdor, 1984: 81).

Firavun, ülkede toprağın tek sahibi olarak görüldüğü için en alt tabakada olan işçi bile doğrudan onun emrinde kabul edilirdi. Köleler, üretici sınıfın en alt üyeleri olmakla beraber, onların Asya ve Kuş kökenli tutsaklardan oluştuğu bilinmektedir. Bunun yanında Nübia ve Punt coğrafyasından da Mısır'a getirilmiş olan çok sayıda savaş esiri köle bulunmaktaydı. Ayrıca Libya toprakları üzerinde yaşayan Berberiler de ücretli işçi veya savaş esiri olarak Nil deltasına çalıştırılmak üzere getirilmekteydi. Ücretli işçi veya savaş esiri köle olarak Mısır'a getirilen bu topluluklar merkezi

yönetimlerin zayıfladıkları dönemlerde Mısır'ın karışması yönünde etkili olmuşlardır. Çoğu zaman dini inançlarını Mısır'a taşırlar veya antik Mısır'ın kültlerini benimserlerdi. Eski Krallığın sonlarında, kralın çıkardığı fermanların sağladığı ayrıcalıklar sonucunda, tapınaklarda ve ölü vakıflarında, özel mülkiyet oluşmuş ve İlk Ara Dönemin karmaşasında özgür çiftçiler, zanaatkârlar ve tüccarlar toprak, ev, hayvan ve gemilerinden oluşan özel mülkiyetlerini ön plana çıkarmışlardır (Çıvgın ve Yardımcı, 2011: 87; Hornung, 2004a:116-118).



İKİNCİ BÖLÜM

MISIR DİNİ ve BİLEŞENLERİ

2.1. TANRI ALGISININ ORTAYA ÇIKIŞI

İnsanlar ilk çağlarda sadece dili, aleti ve yazıyı bulmakla kalmamış, bunun yanında sembol ve mitler tasarlayıp, kelimelerin birinci anlamlarını aşan boyuta geçiş yapmayı başarmışlardır. Dünyanın bütünlük içerisinde görülmesini sağlayan ve yeni tasvirler dünyasının kapılarını aralayan simgesel düşünme eylemi, insana maneviyata giriş fırsatını sunmuştur. Tarihöncesi ilkel inançlarda “mutlak varlık” düşüncesinin, bilinmeyen bir zaman içerisinde olduğu kabul edilmiştir. “Çok tanrılı inançlarda mutlak varlık geniş bir alana yayılmıştır.” Bu mutlak varlığın doğaüstü güçlerle sadece doğayı değil evreni de yönettiğine inanıldığı söylenmektedir (Schwarz, 2012: 14; Üstüner, 1998: 70).

Eskiçağ kültürleri günümüz insanlarına anlamsız ve saçma gelebilecek olgular arasında yer almaktadır. Bunun nedeni, Eskiçağ insanların yaşam şartlarını göz önünde bulundurmadan, günümüz insanların, deney ve gözlem yoluyla kurmuş olduğu neden-sonuç ilişkisinin, o dönemde de kurulmasının beklenmesidir. Ancak gelişen olaylara; dönem şartları ve imkânları çerçevesinde bakıldığında, Eskiçağ insanların deprem, sel, yağmur ve hastalık gibi olayların nedenini, günümüzde mitolojik denilen dille açıklamaya çalışması daha olağan bulunacaktır. Eskiçağ dinlerinin anlaşılması için, dönem insanların içinde bulunduğu durumun sonucunda üretilen temel arketiplerin¹³ incelenmesi gerekir (Demirci, 2017: 3-4).

Günümüz insanlarını eskiçağ insanlarından ayıran düşünme formlarının başında metamorfoz arketipi gelir. Bu arketip; bütün varlıkların tipinin birbirine dönüşebileceği

¹³ Arketip: bir tür ya da türler grubunun var olan ilk örneğidir(www.tdk.gov.tr).

özdeş bir yaşam alanı inancına dayanır. Mitolojide “evrensel ruh” adıyla bilinen fenomen, metamorfoz arketipinin bir yansımasıdır. Mitolojideki form değiştiren tanrılar, insan, hayvan, bitki kardeşliği ve Prehistorik dönemlerden kalan mağara duvarlarındaki avlanma sahnelerinin, yapılacak avlanmanın başarılı olmasını sağlamaya yönelik oluşu da yine metaformoz arketipine örnektir (Demirci, 2017: 4-5).Antik dönemde kendisine inanılan bütün tanrı ve tanrıça betimlemeleri ilk olarak basit bir kutsama mantığından kaynağını almaktadır. Sosyal yaşamda kutsal olarak kabul edilen hayvanlar, gök cisimleri, bitkiler ve hatta bazı insanlar müruru zamanla totem haline getirilmişlerdir. Totem olarak kabul edilen bu varlıklar, nesilden nesilesözlü anlatımlar eşliğinde mitolojik öğelere dönüştürülerek birtakım eklemelerle beraber tanrı ve tanrıçalar olarak tasvir edilmişlerdir. Bunun dışında Nil’in kutsanması, Nil ile bağlantılı bütün ürünler ve hayvanların kutsal olarak görülmeye başlanması çok tanrıcılığın önünü açmıştır.

Ancak insanlar ilk olarak natüralizm adı verilen bir dogma oluşturmuşlardır. Bu dogmaya göre üstünlük güneş, ay ve yıldızlarındır. Zamanla bu inanç şekli gelişmiş, dağlar, ağaçlar, bitkiler de inanç sistemindeki yerini alırken natüralizm dogması da günümüzdeki şeklini almıştır(Karakuş, 2011: 103).Natüralizm akımını takip eden animizm ve totemizm de insanlar arasında kendine neredeyse natüralizm kadar önemli bir yer bulmuştur.Animizm, ruhsal varlıklarla ilgilidir. Eskiçağ insanları evrende iyi ve kötü ruhların olduğuna inanmışlardır. Totemizm ise canlı ya da cansız bazı varlıkların ruhlar tarafından canlandırıldığına inanılması durumudur. Yukarıda anlatılan bütün inanç sistemlerinin gelişimi, çoktanrıcılığı meydana getirmiştir(Karakuş, 2011:104; Örnek, 1962:257; Uncu, 2013:349).

2.2. MISIR’DA TANRI ALGISI

Mısır’da inançlarınortaya çıkışından itibaren görülen çok tanrıcılık, totemizm ile beraber başlamıştır. Hanedanlar Döneminden önce Mısır’da “*nomos*” adı verilen klanlar vardı (Pilinius: 407). Bu klanların her biri, farklı tanrılara inanırlardı. Her klanın kendisine inandığı tanrıların dışında bütün klanların ortak olarak kabul ettikleri bazı tanrılara da inanmışlardır. Hanedanlar dönemiyle birlikte Yukarı ve Aşağı Mısır klanları birleşince, nomosların inandığı tanrılar da antik Mısır inanç sisteminde birtakım ortak kültleri ortaya çıkarmıştır (Frankfort, 1989:78-90; Sadıkoğlu, 2007:45; Üstüner, 1998:74).

Bu inanç sisteminde, başlangıçta canlı ve cansız tanrı tasavvurları görülür. Örneğin Erken Hanedanlık Dönemi öncesinde; Hathor ılgın ağacında yaşar, Nefertem'e tapınım lotus çiçeği vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Ancak Mısır tarihine genel olarak bakıldığında daha çok hayvan figürleriyle karşılaşılır. Kendisine inanılan tanrıların, insan bedeniyle tasvir edilmeleri de yine Erken Hanedanlık Döneminde görülmeye başlanmıştır. Mısır'da hayvan dogması, ölen insanların herhangi bir canlının forumuna girebileceği inancının sonucu olarak gelişmiştir. Tanrıların hayvan biçiminde tasviri ise Erken Hanedanlık Döneminin sonunda, artık tanrıların yaşamsal bir fonksiyonu haline gelmiştir. M.Ö 3200 yılına tarihlenen ve dini inanç hakkında zengin bilgi veren Narmer Paleti'nde, ilk dinsel işaretlere rastlanmıştır. Paletteki bir ineğin ölmüş olan düşmana bakışı, kutsal hayvanı inek olan Hathor'un yardımıyla zafer elde edildiği şeklinde simgeleştirilmiştir. Palette bir kentin surlarını çiğneyen boğa ve tüm tasvirlerin üstünde insan-sığır başlı bir tanrı tasviri görülür(Budge, 2015: 194; Ceram, 2015: 100; R. Wilkinson, 2016: 12-14; Üstüner, 1998: 71- 72).

Mısırlıların birtakım hayvanlara tapmasının nedeni animizm ile alakalıdır. Yani o hayvanların, kendisine inandıkları tanrıların özelliklerini taşıdıklarına inanmalarıydı. Onlar için kutsal hayvanlar, belli bir tanrının enkarnasyon haliydi. Bu yüzden kutsal hayvanlar, hayatta olduğu müddetçe bir tanrı gibi muamele görür ve öldüğü zaman da mumyalanırdı(Budge, 2015: 194-195).

Tanrı kavramı oluşmadan bir inanç sisteminin oluşması mümkün değildir. Belirli aşamalardan geçerek inanç sistemleri içerisinde yerini alan tanrı kavramı, bir yaratılış öyküsünü beraberinde getirir. Bu yaratılış öyküsü içindeki yerini anlayan insanların, Eskiçağlardan günümüze dek her dönemde yaratıcının kimliğini araştırmaları, kendilerinin nasıl ve ne için yaratıldığını sorgulamaları, onları yaratılış amacına uygun olarak dinin salık verdiği ritüellere bağlı olarak yaşamaya itti. Bu gelişmelerin sonucunda oluşturulan tapınak, kutsal alanlar, yazılı vesikalar ve arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan mitler, Eskiçağ insanların inanç ve ibadet sistemleri hakkında çok önemli bilgiler sunar (Üstüner, 1998: 70; Wilkinson, 2016: 10).

Heredotos'un Mısırlıların diğer halklardan daha dindar olduğu yönündeki tespiti, belki de Antik Mısır tarihindeki sayıları iki bini bulan tanrı anlayışına bir atıftır (Herodotos: 136).Zaman içerisinde bu tanrılar topluluğunun değişen simge ve

nitelikleri, kafa karıştırıcı görünmesinin yanı sıra Mısır'da gelişmiş bir dinsel sanatanlayışını ortaya çıkarmış ve bu durum pek çok araştırmacı tarafından “büyüleyici” olarak tanımlanmıştır (R. Wilkinson, 2016:6-7).

Bu karmaşık inançlar zaman içerisinde sistemsal olarak geliştirilmiştir. Mısırlılar inançları gereği Kozmogonia, Theogonia, Antropogonia ve Eskatalogia'yı ayrıntılarıyla işlemiştir. Kozmogonia konu olarak evrenin oluşumunu, Theogonia tanrıları, Antropogonia İsis, Osiris ve Horus'un insanlarla yaşamasını ve kendisine inandıkları diğer tanrıların insanlarla bağını, Eskatalogia ise ölen kişinin ruhunun Osiris ve yardımcıları tarafından yargılanışını ele alır(Üstüner, 1998: 75).

Bu sistemde bazı tanrılar efsaneleriyle, bazıları gruplar içindeki örgütlenmesiyle, bazıları ise coğrafi konumlardaki etkinlikleriyle tanımlanır. Dolayısıyla Mısır kültürünün belirgin sınırları veya ortak yanları yoktur. Örneğin; kendisine inandıkları bütün tanrıların kültürleri yoktur. Yukarıda bahsedildiği nedenlerden dolayı antik Mısır toplumunun inandığı tanrıları kategorize etmeye çalışmak, kurulan inanç sistemini anlamayı kolaylaştırırsa da kendisine inandıkları tanrıların işlevlerini anlamayı zorlaştırır. Bununla birlikte Mısır dini, değişik halk gruplarına ait tanrı kavramlarının ve inanç anlayışlarının zaman ve yere göre değişen ağırlık noktaları ve genel bir hoşgörü karakteristiği olan bir karışımı olarak da tanımlanabilir (Baines ve Malek, 1986: 211; İplikçioğlu, 1990: 119).

Mısır Uygarlığının tanrı tasavvurunu açıklamadan önce, inanç sistemleriyle ilgili bütünden parçaya genel bir açıklama yapmak faydalı olacaktır. Bu durumda ilk konu kozmogonidir. Ancak bununla birlikte kozmogonia'nın devamı niteliğinde olan ve tanrılarının insanlara benzeyen ilişkilerini içeren theogonia konusu da bu içerik içinde açıklanacaktır.

2.2.1.Kozmogonia ve Theogonia

Mısır'daki inanç sisteminin çeşitliliği dolayısıyla kozmogonia anlatımları da değişkenlik gösterir. Öne çıkan yerleşimlerin farklı yaratılış öyküleri vardır. Nil Nehri'nin sularının çekilişi ve taşması olayından esinlenerek evrenin yaratılışı öyküleştirilmiştir. Bu değişkenlik, yerleşim yerlerinin siyasi yapılanması ve politikası ile doğrudan ilgilidir. Bunların arasında en önemlileri ise, Heliopolis, Hermopolis ve Memphisli rahiplerin kozmogonialarıdır(Üstüner, 1998:78-79).

Heliopolis, güneşe tapınmanın baş merkezi durumunda olup, bu şehirdeki güneş tanrısı Atum ve Ra kültü olarak ikiye ayrılır. Ancak, Heliopoliskozmogoniasında kendisine inanılan ilk tanrı Atum¹⁴'dur. Atum'un, ilk tufandan beri kendi başına var olduğu, dolayısıyla sonraki bütün yaratılışın kaynağı olduğu söyleniyordu. Mısırlılar ilk yaratılışın, birinci zaman sularından bir tepenin yükselişiyle gerçekleştiğini düşünmüşlerdir. Kaos suları olan Nun'dan yükselen ilk tepenin adı Benben'dir. Sonrasında Nun, suyun üzerinde benbeni oluşturup Shu ve Tefnut'u yaratmıştır. Shu ve Tefnut'un birleşmesiyle İsis¹⁵, Osiris¹⁶, Nephtys ve Seth yaratılmış, böylece Heliopolis rahipleri dokuzlu tanrı grubunu ortaya çıkarmıştır. Buna HeliopolisEnneiad'ı denmiştir¹⁷. İlerleyen yıllarda krallıkla yakın bağ kurulan tanrı Horus¹⁸, İssis ve Osiris'in oğlu olarak bu gruba eklenmiş, bu eklemeye birlikte tanrıların oluşumu ve toplumsal yapılar arasında bir bağ kurulmuştur. Ancak yine de diğer tanrılar, *"hepsinin babası"* ve *"tanrıların hükümdarı"* olan güneş tanrısının basit uzantıları olarak görülmüştür. Manetho'nun yazıları, Torino papirüsü ve Eski Krallık Piramit Metinlerinden edinilen bilgilerin bu gelişimi gösterdiği söylenir. Buna göre, güneş tanrısı Ra, ilk tanrı ve evrenin yöneticisidir. Sonra yönetim sırasıyla; Shou-Tefnut, Geb-Nout, Osiris ve Seth¹⁹ 'e geçer(Baines, Malek, 1986: 213; Kurhan, 1994.a: 7;R. Wilkinson, 2016: 17-18; Üstüner, 1998: 79).

Heliopolis'teki Ra kültünün Erken Hanedanlık döneminde yükselişe geçtiği düşünülür. Bunun en önemli gerekçesi; II. Hanedan krallarından Raneb'in isminin *"RaEfendidir"* anlamına gelmesidir. Heliopolis'inRa kültüne göre, Ra sulu kaosun içinden ilk katı cisimolantepenin üstünde, tükürerek, Şu ve Tefnut'u yaratır. Şu ve Tefnut ise Geb ve Nut'u yaratır. İssis, Neftis, Osiris ve Seth, Geb ile Nut'un çocuklarıdır. Bu grup ise Heliopolis dokuzlusunu oluşturur. Diğer merkezlerin de buna benzer grupları vardır ancak İssis ve Osiris, Mısır'ın en ünlü mitoslarından birinin tanrı ve tanrıçası olarak kabul edilmektedir (Baines ve Malek, 1986: 211- 212; Peker, 2006: 22).

¹⁴ Görsel için bkz. EK 4.

¹⁵ Görsel için bkz. EK 5.

¹⁶ Görsel için bkz. EK 5.

¹⁷Enneiad grubunda genel olarak dokuz tanrı bulunsa da, bu bir kural değildir. Enneiad gruplar dokuzdan fazla ya da dokuzdan az olabilir. Ancak baş tanrı dokuz tanrı özelliğine sahiptir (Üstüner, 1998: 81).

¹⁸ Görsel için bkz. EK 5.

¹⁹ Görsel için bkz. EK 6.

Mite göre, güneş tanrısı her gün barkasıyla bir yolculuk yapar. Bu yolculukta, doğarken Khepri formunda, tam tepedeyken disk şeklinde Ra olarak, batarken ise yaşlı formda Atum olarak adlandırılır. Bu yolculuk oldukça çetin ve tehlikeli bir yolculuktur. Özellikle battıktan sonra yeraltına iner ve kadim düşmanı Apophis ile savaşı²⁰. Her gün bu savaşı kazanmak zorundadır. Aksi takdirde dünyanın ve insanlığın sonu gelmiş olur (Peker, 2006: 23).

Hermopolis kozmogoniasında, Ogdoad²¹ üyelerinin isimleri, cinsel birleşme ve doğumla yaratılışı simgeler şekilde eril ve dişildir. Dişil olanlar yılan, erkekler ise kurbağa formundadır. İnanişa göre, bu ilk öğeler eylemsiz ancak yaratma gücüne sahiplerdir. Bu çiftlerden tanrı olarak kabul edilen Nu ve tanrıça olarak kabul edilen Naunet kadim suları temsil etmekteydi. Kadim sular fikri Mısır'ın bütün kozmogoni anlatılarında göze çarpar. Heh ve Hauhet'in suların kabarma gücünü temsil ettiğine inanılır. Kek ve Kauket'in de karanlığı temsil ettiği varsayıldı. Bu altı tanrı, dini dinamizm kavramlarını karşılayan tanrı Amon ve tanrıça Amaunet'in yani güneş tanrısının babaları ve anneleridir. Çünkü Hermopolis görüşünde de yaratılışın odak noktası güneş tanrısıdır. Hermopolis ile Heliopolis görüşünü ayıran nokta, Hermopolis görüşü varoluş öncesi evreye büyük yer verirken, Heliopolis görüşü daha çok yaratılış sonucunda oluşan düzen üzerinde durmuştur (Hart, 2017, 31-32; R. Wilkinson, 2016: 16- 17).

Memphis görüşü, Hermopolis ve Heliopolis görüşünün aksine baş tanrı olarak Ptah'ı kabul eder. Memphis kozmogoniası, VI. Hanedanın sonlarında ortaya çıkmıştır. Ptah üzerine kurulmuş yaratılış öyküsüne göre; Ptah dünyayı düşünüp kelimelerle yaratmıştır. Ogdoad'ı yaratan Ptah, dünyada yaşamaları için Kaou²² ve Ka²³'yı yaratmıştır. XXV. Hanedanlığa tarihlenen ŞabakaTaşı²⁴'ndakikitâbe, Memphis teolojisi hakkında önemli bilgiler verir. Bu metin Heliopolis baş tanrısı olarak Atum'u kabul ederken, Ptah'ın tüm tanrılardan önce var olup "*kalbiyle ve diliyle*" diğer tanrıları ve insanları yarattığı görüşünü de devam ettirir. Bu düşünce şekli, yaratılışın bilinçli ve planlı oluşturulduğunu ima etmesi bakımından önem arz eder. Aynı zamanda dünyanın

²⁰ Görsel için bkz. Ek 7.

²¹Ogdoad: sekizli tanrı grubu (R. Wilkinson, 2016: 17).

²²Kaou: İnsanların ataları (Üstüner, 1998: 81).

²³Ka: ruh (Üstüner, 1998: 83).

²⁴ Görsel için bkz. Ek 10.

Ptah tarafından yaratıcı konuşmayla oluşturulması düşüncesi, bilinen en eski “logos” öğretisidir. Bu logos, “Allah dedi, ışık olsun ve ışık oldu” diyen Tevrat’ta (Tekvin 1: 3) ve “Kelam başlangıçta var idi...” diyen İncil’de (Yuhanna 1: 1, 3) rastlanan felsefi kavramlarla uyumlu olduğu düşünülür. Bununla birlikte Atum gibi Ptahda, erkek ve dişi öğeleri kendi içinde birleştiren tanrı olarak kabul edilir. İlk metinlerde ve Mısır tarihinin en son döneminde görülen kadim dişi-erkek ikililiği, yerin (*Ta*), üstündeki göğü (*Pet*) tutması anlayışında ve Ptah-Naunet tarzında erkek yer ögesini, dişi gök ögesi ile birbirine bağlayıp birleştirmesi anlayışında kendini gösterir. Bundan dolayı, tanrının adının akrofonik olarak “*pet-ta-heh*” ya da “*p(et)+t(a)+h(ah)*” şeklinde yazıldığı görülür (R. Wilkinson, 2016: 18-19; Üstüner, 1998: 81).

Bir Ptah rahibinin sarfettiği sözler, onun yaratılıştaki oynadığı rolü açıkça belirtir:

“Yüce Ptah, tanrıların dili ve kalbidir,
Dil ve aklın gücü kendisinden gelen Ptah,
Her ağızdan, her kalpten meydana gelen
Yaşayan, düşünen, emreden
Bütün tanrılar, bütün insanlar, bütün sürüngenler
Her şey onun karar verdiğidir (iradesiyle olur).
Başarılı olan her şeyi meydana getiren kalptir.
Kalbin düşüncesini tekrar eden dildir.
Bir zamanlar her tanrısal kelâmın,
Kalbin düşüncesiyle ve dilin emriyle
Var olduğunda” (Kurhan, 1994a: 270).

2.2.2. Antropogonia

Mısırlıların Antropogonia anlayışı, Osiris ve İsis’in ilk Mısır kral ve kraliçesi olduğu inancına dayanır²⁵. Osiris’in hükümdarlığı ile birlikte tanrıların insanlarla kaynaşmaya başladığına inanılmıştır. Ancak bu huzur ortamı çok uzun sürmedi. Hikâyeye göre Osiris tarımı bütün insanlığa öğretmek arzusuyla bir seyahate çıkmış, kardeşi Seth ise onun yokluğunda vekâleten Mısır tahtına geçmişti. Seth bu dönemde sahip olduğu nüfuzdan fazlasıyla etkilendiğinden kaybetmemek için planlar yapmaya

²⁵Chiliades, Osiris’i mitolojik dönem hükümdarları ve peygamberleri olan Hermes, Prometheus, Heracles, Typhon, Dionysus ve Nuh ile çağdaş olarak gösterir ve onun ilk Mısır kralı olduğunu söyler. Bkz. Chiliades: story 5.8, 210.

başladı. Osiris'ten krallığı almak isteyen Seth, Osiris'in dönüşü şerefine gerçekleştirilecek olan festivali, planını hayata geçirmek için uygun gördü ve sadece Osiris'in vücut ölçülerine uygun bir lahit yaptırdı. Festivalde lahidi, içine sığan kişiye vereceğini açıkladı. Orada bulunan herkes lahide sahip olabilmek için içine girip şansını denedi. Kimseye uygun olmayan lahide son olarak Osiris girdiği sırada kapattığı sandığı Nil'in sularına bıraktı. İsis, bu duruma çok üzülüp onu her yerde aradı(Hart, 2017: 63). Hatta karşılaştığı çocuklara bile sandığın yerini bilip bilmediklerini sordu. Bu çocuklardan bazıları Seth'in sandığı attığı nehir ağzının ismini İsis'e bildirdi²⁶ (Plutarch: 139-140).

İsis sandığı tam bulduğu sırada Seth ondan önce davranıp Osiris'i 14 parçaya böldü ve parçalarını ülkenin çeşitli yerlerine dağıttı. İsis, Osiris'in bir parçası dışında bütün parçalarını bulup sihir ile birleştirdi. Bulamadığı erkeklik organını ise yine sihirle tamamlayıp Horus'a hamile kaldı. Bu sırada tahtı ele geçirmiş olan Seth bütün bunlardan habersizdi. Böylece Osiris krallık mitindeki rolünü tamamladıktan sonra ölümler dünyası tanrılığına geçiş yaptı. İsis ise kız kardeşi Nephtys ile Horus'u bütün tehlikelerden, en önemlisi de amcası Seth'den koruyup saklayarak büyümeye başlamıştı. Nihayet Horus büyüdüğünde Seth'ten alması gereken bir krallık koltuğu vardır. Ra'nın başkanlığında bir mahkemede her iki tarafta kendini savunurken, tanrılar topluluğu Horus'tan yanaydı. Ancak Seth elbette bu nüfuzdan öyle kolay vazgeçmeyecekti ve mahkeme sırasında Horus'a düello teklif etti. Ra'nın da kararı savaşmaları yönünde oldu. Seth ile Horus su aygırına dönüşerek üç gün su altında kalmak için anlaştı. Vazgeçen taht iddiasından da vazgeçecekti. İsis, Seth'in su altında Horus'u öldüreceğinden fazlasıyla endişeliydi ve bunu engellemek için suya daldıkları yere zıpkın fırlattı. Ancak ilk zıpkın Horus'a isabet etti. Sihirli güçleri ile zıpkını yerinden çıkartan İsis, bu defa hedefini vurdu. Devam eden bu mücadeleyi, Osiris'ten Ra'ya gelen ve oğluna haksızlık yapılmaması gerektiğini vurgulayan bir mektup nokta koydu (Plutarch: 145; Hart, 2017: 50-59). Böylece Horus hakkı olan tahta geçti ve binlerce yıl boyunca devam edecek olan krallık kurumunun baş tanrısı oldu.

Bu mit, Mısır'ın tarihi ve inanç öğelerini yansıtır. Horus ve Seth arasındaki rekabet, ilk dönemdeki iki devletin gerçek mücadelesini vurgularken, hükümdar ailesi,

²⁶ Çocukların İsis'e sandığın atıldığı yeri söylemelerinden dolayı, özellikle tapınak çevresinde oynayan çocukların kehanet gücünün var olduğuna inanılırdı (Plutarch, 141).

Nil Nehri'nin çevresindeki farklı kült merkezlerinin ilk tanrılarında kabul edilmiştir. Olay örgüsü ise Mısırlıların tanrı anlayışı ile ilgili önemli bilgiler verir. Mısırlılar tanrılarının doğduklarına, öldüklerine ve yeniden doğabildiklerine inanırlardı. Bu tanrılarının tavırları insanlara benzerdi. Örneğin tanrılar birbirleriyle kavga edebilirdi. Ancak ne kadar benzerlikleri olursa olsun tanrılar insanüstü olarak kabul edilirlerdi (Brewer ve Teeter, 2011: 108; Freeman, 2013: 26).

2.2.3. Eskatalogia

Bu inanç dizisinin son halkası Eskatalogia²⁷ dır. İlkçağ insanların coğrafi faktörleri ve doğa olaylarını, doğaüstü güçler olarak nitelendirdiği bilinir. Mısır'ın iklimi de Mısırlıların öte dünya düşünceleri olan Eskatalogia düşüncesi üzerinde etki sahibi olmuştur. Mısır'ın organik maddeleri koruyan iklimi, Mısırlıların ölümden sonraki yaşamın da fazla bir değişim olmadan devam edeceğine inanmalarına neden olmuştur. Ölümden sonra bedenin dirilip aynı aile üyeleri ve sosyo-ekonomik koşullarda yaşayacağına inanılırdı. Ancak bu aşamaların gerçekleşebilmesi için belli prosedürler/ritüeller gerekliydi. Mumyalama işlemi, mezar süslemeleri ve nesneleri, ölü kişinin öte dünyada iyi yaşayabilmesi adına özenle seçilmekteydi (Gates, 2015: 129).

Metinlerde antik Mısırlıların kendisine inandıkları tanrılarının birden çok özelliği bünyesinde barındırdığı görülür. Örneğin; Hathor'a aşk, müzik ve kutlama tanrısı olarak tapılır, bazı mitlerde de insan düşmanı ve öfkeli tanrıça olarak yer alırdı. Bu ikirciklik Mısır tanrıları arasında yaygındır. Aynı zamanda “Ra duası” olarak bilinen Yeni Krallık metninde, Güneş Tanrısı evrimleriyle beraber 75 farklı tanrı şeklinde karşımıza çıkar. Ancak tanrılarının bağdaştırılması, yarışan ya da çatışan ilahların birleştirilme çabasıdır. Bağdaştırılan ilahlar yok sayılmadan, onların dışında yeni bir ilah oluşturulmuş olur. Bu ilahlar birbirinin içinde oturmuş ve güçlerini birleştirmiş olurdu. Ancak Mısır'ın bu çok tanrıcılığı bütün tanrılarının aynı önemde olduğu anlamına gelmiyordu. Tanrının önemi, bu önemin artması ya da azalması ülkedeki siyasal etkinliğine bağlıydı (Diakov ve Kovalev, 2010: 147; R. Wilkinson, 2016: 30- 35). Ayrıca kültlerin temsilcisi olan tapınak rahiplerinin çabaları da savundukları tanrılarının Mısır toplumunda kabul görmesine etki etmekteydi. Özellikle tapınak rahiplerinin büyü,

²⁷ Tezin ilerleyen kısımlarında “Ölüm İnancı” başlığı altında Eskatalogia konusuyla ilgili detaylı bilgi verileceğinden, bu bölümde kısaca açıklama yapmak uygun görülmüştür.

sihir ve şifacı olarak halk nezdinde kazandıkları ün aynı zamanda onların savundukları kültürlerin de toplum tarafından benimsenmesine yol açmaktaydı.

Panteizm düşüncesi, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısırbilimcilerin ilgisini çekmiştir. Düşünceler arasında güneş panteizmi Mısır dini içinde önemli yer tutar. Ancak Mısırlıların oluşturduğu inanç sisteminin sınırlandırmaları göz önüne alındığında bu görüşün yanlış olduğu görülür. Örneğin, Amon çok çeşitli biçimlerde görünebilir fakat asla bir ay, bir ağaç ya da bir su parçası olarak görünmez. Bundan dolayı tanrılarının bireysel sınırları, “*tam panteizme doğru bir ilerlemeyi önleyecek şekilde belli tezahürleri yasaklar*”(R. Wilkinson, 2016: 32).

Dünya üzerindeki doğa olayları ve insanı etkileyecek her durumun kaynağı olan bireyselleşmiş tanrı kavramı, dünya ve insanların kontrolünü ele geçirme isteğinin gelişimiyle aynı döneme rastlar. 3000’lerde merkezi yönetimin kurulmasına paralel olarak, ilahi kral kültü dışında ulusal ilahlar da var olmaya başlamıştır. Böylece Mısır devletinin doğuşu, amaçları ve ihtiyaçları birleştirip eski dinde değişimlere neden olmuştur. Bu önemli değişim, kurulan ve 3000 yıl devam edecek olan bu uygarlığın en büyük dini değişimidir (R. Wilkinson, 2016: 15). Antik dönem Mısır toplumunda ortaya çıkan ortak kültürler genel olarak Mısır siyasetinde güçlü bir hanedanın varlığıyla gerçekleşebilmiştir.

Mısır da dâhil olmak üzere Eskiçağ toplumlarının yaratılış mitlerinin hepsinde bir yaratıcı motifiyle karşılaşılır. Yaratıcının olmadığı bir düşünce söz konusu olmamıştır. Ancak Mısır’da kozmogoni ve theogonilere oranla insanın yaratılışı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bunlardan biri; Yukarı Mısır’da bulunan Esna Tapınağı’ndan gelir. Esna Tapınağında Khnum yaratıcı tanrı olarak kabul edilmektedir. İnanca göre Khnum insan bedenini çömlekçi tornasında şekillendirmiştir. Düzenlenen Çömlekçi Tornası Festivali’nde söylenen ilahiler ve diğer tanımlamalara bakılırsa, Khnum sadece tanrıları ve Mısırlıları değil diğer halkları ve yeryüzündeki diğer canlıları da yaratmıştır. Bir diğer bilgi yaklaşık olarak 2000’lerde “*Kral Meri-ka-Re İçin Dersler*” adı verilen bir metinde bulunduğu ve insanın yaratılmasıyla ilgili şu ifadelerin yer aldığı söylenir: “O [Güneş-Tanrı] onlar için gök ve yeri yaptı... Burun deliklerini canlandırmak için havayı yaptı, çünkü onlar onun etinden çıkmış kendi suretleriydi.

Gökte parlar, onlar için bitkileri ve hayvanları, onları beslemek için kuşları ve balıkları yapar...” (Eliade, 2003b: 116; Hart, 2017: 41;Hooke, 2002: 29-30).

2.3. MISIR'DA ÖNE ÇIKAN İNANÇLAR

2.3.1. Heliopolis Merkezli İnançlar

Antik dönem Mısırlılar gök cisimleri içerisinde en büyük tanrı olarak güneşi görmüşler ve kendisini "Ra" şeklinde betimlemişlerdir. Ra kuşkusuz Mısır'ın en önemli kültürlerinin başında gelir. Heliopolis başta olmak üzere kozmogoniada yaratıcı tanrı konumundadır. Özellikle III. Hanedanla birlikte yükselişe geçen kültür, ileriki dönemlerde başka kültürlerle birleştirilmek suretiyle devam ettirildi. Çok nadir olarak insan olarak tasvir edilen Ra genel olarak doğan, koç ya da gübre böceği kafasıyla insan-hayvan melezi olarak tasvir edilirdi. Başının üstüne güneş kursu olan tasvirleri mevcuttur ve bu güneş kursu kobrayla çevrilidir. Ra'nın gübre böceği²⁸ formu gündeğumunu, güneş kursu formu öğle vaktini, koçbaşı hali ise günbatımını temsil ederdi (R.Wilkinson, 2016: 206- 209). Bu kültür özellikle Yeni Krallık döneminde Amon kültürü ile birleştirilmiştir²⁹. Ra kültürünün Eski Krallıktan itibaren eski nüfuzuna oranla düşüşe geçmiş olsa da hiçbir zaman tamamen yok olmadığı, Ra rahiplerinin şu cümlelerinde görülmektedir:

(Hergün) devirdaim yapan tanrıya saygı göster (kutsa). O, ruh gibidir: Ruh bildiği yere doğru gider ve önceki yolundan ayrılmaz. Evini (mezarını) Batı'da yaptır; adaleti uygulayan dürüst bir insan gibi mezarlıktaki yerini güzelleştir. Orada insanın kalbi (ebediyen) yaşayacaktır. (Tanrı katında) kalbi dürüst bir insanın fazileti, adil davranmayan kimsenin öküzünden daha çok hoş gider. Tanrı rızası için çalış, hareket et... tanrı kendisi için çalışanı bilir. Tanrının sürüsü insanlar iyi idare edilir. Onlar için yeri ve göğü yaratan, susuzluklarını gideren, nefes almaları için havayı yaratan odur. Onlar onun görüntüsündedirler. Onlar için bitkileri yaratan odur. Hayvanları, kuşları, balıkları onları beslemek için yarattı. Ama düşmanlarını da öldürür ve ayaklanmak için komplo hazırladıkları için kendi çocuklarını cezalandırır... Bununla birlikte, ağladıkları zaman onları ıstır. Re, onlar için hücrede, (yumurtada, ana rahminde) idarecileri ona destek olsun diye, zayıfların sırtını kuvvetli yapmak için şefleri yarattı. Kötü şeylere karşı onları korumak için Re, bir silah gibi, büyü yarattı, gece ve gündüz onlara rüya gönderir (gösterir)” (Kurhan, 1993b: 714).

²⁸ Gübre böceği Mısır'ın en kutsal hayvanlarından biriydi. Güneş tanrısı Kheper'in simgesi olan gübre böceği dışkıları yuvarlayarak top haline getirir ve oluşturduğu bu topun içinden yeni gübre böcekleri doğar. Mısırlılar bu dönüşümü güneşin döngüsü ile bir tutarlar (Gezgin, 2007: 61).

²⁹Görsel için bkz. Ek 8.

Heliopolisşehrininkendisine inandıkları ilk büyük tanrısı Atum'dur. Piramit metinlerinde adının sıkça geçmesi nedeniyle mitolojideki rolü ve özellikleriyle alakalı en fazla bilgi sahibi olunan tanrılardan biridir. Atum isminin kökü olan “tem” sözcüğü; “bitiş” ya da “tamamlanan” anlamına gelir. Atum'un da tıpkı Amon gibi birçok niteliği vardı. Atum'un, piramit metinlerinden öğrenilen en belirli özelliği; “kendi kendini meydana getiren” ve diğer tanrıları vücut sıvısından yaratan olduğuna inanılmasıdır. Dolayısıyla hem yaratıcı tanrı olarak, hemdiğer tanrıların ve kralların babası olarak kabul edilir. Bu nitelikleri dışında, piramit metinlerindeAtum için “*tümlüğün efendisi*” tanımı yer alır. Bu tanıma göre; evrendeki her şey Atum'un bir parçasıdır. Böylece evrensel bir tanrıdır. Atum yaratıcı oluşunun yanında aynı zamanda ilk yaratılışın kendisiydi. Bu inanca göre ise, ilk yaratılan tepeydi. Bu yüzden Heliopolis'te, Eski Krallıktan itibaren bir meteor olması muhtemel benben taşı ile sembolize edilirdi. Güneş faktörü yaratılışta en büyük etkiye sahip olduğundan, Atum'un da güneşle bağlantısı bulunmaktaydı. Yeni yaratılan güneşin sembolü “*Kendi Kendine Gelişen Gübre böceği*” olarak tasarlandı. Atum, tekrar doğmak üzere yeraltı dünyasına inen, akşam güneşi olarak görülürdü. Krallar Vadisi'ndeki, Yeni Krallık zamanına ait kral mezar kitaplarında ise; yeraltı dünyasında kötülük yapanları ve güneş tanrısının düşmanlarının cezalandırılmasını denetleyen, ölüleri yeraltı tehlikelerinden koruyan koçbaşı ve yaşlı bir figür olarak gösterilir. Genellikle insan formunda ve çifte taç takmış olarak tasvir edilir. Koç şeklindeki tasvirleri genellikle yeraltı dünyası ve güneş konulu anlatımlarda görülür. Tahta oturmuş tasviri fazla olsa da ayaktaki tasvirlerinde yaşlılığını vurgular biçimde bir asaya yaslanmış olarak görülür. Atum kültü, Ra'nın gölgesinde kalsa da kendisi için “*Heliopolis'in Efendisi*” denir. Yeni Krallık temsillerinde Atum ile Montu'nun krala eşlik ettiği görülür(R. Wilkinson, 2016: 98-101). Bunun yanında Mezopotamya mitleriyle etkileşim noktasında çok sayıda ortak ögeyi de bünyesinde barındıran Mısır mitlerinde yaratılış noktasında bazı isimlerin birbiriyle ortak yönleri de ilginç bir konuyu teşkil etmektedir. Sami toplulukları ile kutsal kitaplarda ilk insan olarak yaratıldığına inanılan Adem ile Atum ismi arasındaki benzerlik de ilginçtir.

Mısır'ın bütün yaratılış mitolojilerinde, evrenin oluşumundan önce karanlık suların var olduğu fikri mevcuttur. Bu sular hiç yok olmamış hatta evrenin oluşumu sırasında güneşi, ayı, yıldızları, yerküreyi ve yeraltını çevrelenmiştir. Bu yüzden Mısır

insanı her zaman bu suların gökyüzünü delip, yeryüzünü sular altında bırakacağından kokmuştur. Tabut Metinleri'nin 1973 Faulkner baskısının 1130.mısrası bu korkuyu yansıtır: “Dağlar şehirlere, şehirler dağlara dönüşecek; evler birbirlerini yıkacak.” Bu kaostan, “tanrıların alacakaranlığı gerçekleştiğinde” sadece yılanlar formunda “insanoğlunun bilmediği ve diğer tanrıların görmediği” Atum ve Osiris kurtulacaktır(Hart, 2017: 16-17).

Heliopolis rahiplerinin ortaya çıkarmış oldukları dokuzlu tanrı grubuna ait tanrılardan birisi Osiris'tir. Mısır'ın en eski ve önemli kültlerinden biridir. Krallık ideolojisi ve popüler dinde bereket, ölüm ve diriliş tanrısı olduğuna inanılır. Kökeni net olarak bilinmeyen bu tanrının adı Mısır dilinde Usir'dir. Yapılan araştırmalar bu adın “*useru*”dan türetildiği ve “kudretli” anlamında kullanıldığını ortaya koymuştur. Osiris'e başlangıçta toprak işleviyle ve bununla bağlantılı yeraltı dünyası işleviyle rastlanır. Nil'in taşmasının alüvyon getirmesi neticesinde toprağın bereketlenmesi ile de ilişki kurulan Osiris'in bu işlevi, ortaya çıkışından sonraki dönemlere rastlar. Zamanla Osiris kültü yayıldıkça kendisine çok sayıda tanrısal işlevler atfedilmiştir. Sicilyalı Diodorus, Horus'un; bir dönem Libya kıtasının önemli bir kısmına sahip olan, eski Mısır krallarından birisi olduğunu rivayet etmektedir (Diodorus: 259). Osiris'e verilen sıfatlarının çoğunun başka tanrılar için de kullanıldığı görülmektedir. Abydos'un çakal tanrısı Henti-imentatu'dan “*Batıların Önde Gideni*”, Anubis'den “*Tanrıların Çadırı*”, Yunanca adının kaynağından, “*Venefere*” yani “*Edebiyen İyi Durumda Olan*” unvanını almıştır. Sıfatlarının çoğu tanrının ölümle ilgili işlevine vurgu yapar. Bu durum zamanla Osiris'in tam kimliğinin oluşmasına neden olmuştur. “*Dirilerin Efendisi*” unvanı, açıkça ölümü inkâr etmekle birlikte, öte dünyadaki insanlara vurgu yapar. Tüm bu işlevlerin dışında ölümlerin yargıci rolü dikkat çeker. Piramit Metinleri'nde en sık adı geçen üç tanrıdan biridir. Osiris'in, Horus ve Ra ile adının geçmesi tanrının öneminin artmasına neden olmuştur. Bu yüzden Heliopolis rahipleri Osiris'i diğer tanrılarla birlikte teolojilerine dahil etmişlerdir. Böylece Osiris'e dair efsaneler İsis, Neftis ve Seth ile oğlu Horus'u birleştirip, Mısır dinindeki en kapsamlı mit döngüsünü oluşturur (R.Wilkinson, 2016: 118-119).

Çekirdek mitlerinin en kapsamlı korunduğu Plutarkhos'un *De Iside et Osiride* eserine göre Osiris, kıskanç kardeşi Seth tarafından öldürülüp parçalara ayrılmadan önce Mısır'ın kralıdır. Karısı İsis'in bağlılığı ve sadakati ve kardeşi

Neftis'in yardımıyla parçaları bulunup birleştirilen Osiris, yeraltı tanrısı olmuştur (R.Wilkinson, 2016:119). Strabo'nun belirttiğine göre İsis, Seth'in, Osiris'e verebileceği zararı engellemek amacıyla ülkenin pek çok bölgesine Osiris'e ait tabutlar yerleştirmiştir. Bu bölgelerden biri Sais şehri yakınlarındadır (Strabo, XVII. Bab: 73-75).

Osiris'in yeraltı tanrısı oluşuna dair en eski bilgilere de Piramit Metinleri'nde rastlanır. Osiris'in ölümünden sonra İsis'in hamile kaldığı Horus, Seth'ten babasının intikamını almış ve meşru varis olarak Mısır kralı olmuştur (Hornung, 2006: 24). Bu mitin büyük etkisi Mısır monarşisinin teolojik beklentilerinden kaynaklanmaktadır. Ölü kral, varlığına yeraltı dünyasının tanrısı olarak devam ederken, halefi yeryüzünde tanrı Horus'un cisimleşmesi olarak varlığını sürdürür. Ayrıca Osiris'ten korkuluğu da görülmektedir. Piramit metinlerinde Ra'nın, kralı Osiris'ten koruduğuna dair imalar bulunur. Tabut metinleri, Osiris'te titkari bir güç olarak bahsederken, Ölümler kitabı da Osiris'in olumlu unvanlarının yanında korkunç unvanlarına da yer verir. Yine de tanrının insan kökeni, aile sadakati, ölüm ve dirilişi Mısırlılar için iyi huylu ve fiziksel kurtuluşu temsil eden tanrı olmasına neden olmuştur (R.Wilkinson, 2016: 119-120).

İnsan biçimiyle mumya olarak tasvir edilen Osiris'in ten renginin beyaz olması, büyük ihtimalle mumya sargılarını simgelemektedir. Siyah yada yeşil rengi ise Nil alüvyonuna ya da berekete vurgu olabilir. Ayakta ya da dik bir şekilde otururken elleri sargıların dışında, başlıca sembolleri olan çoban bastonu ve kamçı tutar. Bu sembollerin kır aletlerini temsil ettiği düşünülse de kamçının kökeni belli değildir. Osiris'in elindeki eşyaların Narmer zamanından itibaren kral tasvirlerinde mevcut olması, eşyaların kraliyet sembollerinden alınmış olma ihtimalini akla getirir. V. Hanedana tarihlenen en eski Osiris tasvirinde kendisi ilahi bir perukla tasvir edilirken, Orta Krallıktan itibaren Yukarı Mısır'ın beyaz tacını taktığı görülür. Bunun nedeni, Osiris'in Yukarı Mısır kökenine gönderme olabilir. Beyaz taç Orta Krallıktan itibaren bütün Osiris tasvirlerinde görülür (R.Wilkinson, 2016: 120-122).

Boğa Mısırlılar için oldukça önemli bir hayvandı. Osiris, Menevis ve Apis boğasıyla özdeşleştiğinden bu iki boğa türü bütün halk tarafından totemleştirilmiştir. Kurban edilecek boğaları rahipler belirli özelliklere göre seçerdi (Gezgin, 2007: 60). Kutsal boğanın özelliklerinden biri alında beyaz bir lekenin olmasıydı (Strabo, XVII. Bab: 87).

Heliopolis'in dokuzlu tanrı grubuna mensup olan diğer miti tanrıça İssis'tir. Osiris, Neftis ve Seth'in kardeşi, ayrıca Osiris'in eşi olarak panteonda yerini alan İssis, gittikçe daha önemli bir tanrıça haline gelmiştir. Tanrıça Osiris ile birlikte Mısır halkına tarımı, tahıl öğretmeyi ve giysi yapmayı öğreterek onları uygarlaştırdığına inanılır. Osiris'in parçalanması mitinde de görüldüğü üzere özel büyü güclere sahiptir (Altunay, 2015: 242; Yorar, 2015: 231). Özel büyü güçlerinin yanında şifacılıkla da ilişkilendirilen İssis, bu güçlerini kullanarak statü elde etmeyi amaçlamıştır. Söz konusu girişimi, XIX. Hanedana tarihlenen, Turin Müzesi'ndeki Papirüs 1993'de açıkça anlatılır (Altunay, 2015: 242; Hart, 2017: 69).

Papirüs 1993'de İssis'in, Ra'nın gizli ismini keşfetmeyi planladığı anlatılır. Çünkü Ra'nın gizli ismini hiç kimse bilmez ve bu ismin öğrenilmesi Ra'ya prestij kaybettirecek ve geleceğini tehlikeye atacaktır. Bir diğer yandan ise, İssis'in bu ismi bilmesi kendine ve oğlu Horus'a, hiyerarşide Ra'dan sonra nüfuz sahibi olmalarının kapılarını açacaktır (Hart, 2017: 69- 70).

İssis, Ra'nın gizli ismini öğrenmek için, esnediği sırada kendisinden akan salyalarla toprağı karıştırıp, sihirle yılan yaratır ve bu yılan Ra'yı sokar. Ra acılar içinde kıvrılırken, İssiskendisini iyileştirmek için şartını söyler. Ra önce dirense de çektiği acılara dayanamayarak gizli ismini açıklar. Papirüste bu isme yer verilmez ancak kullandığı zehirli hayvan sokmasını iyileştiren formül açıklanır: akrep otu ile bira ya da şarap karışımından oluşan sıvıdan bir yudum alınması bu sorunun çözümüdür (Hart, 2017: 69- 70).

Bu kulte ait diğer bir tanrıça olan Neftis; İssis, Osiris ve Seth'in kardeşi ve ayrıca Seth'in eşi idi. Kendine ait bir kült merkezi yoktu. Genel olarak İssis ile birlikte anılan ve mitteki yeri İssis'e yardım etmek olan bu tanrıçanın Mısırcı adı "*nebet-hut*" yani "konağın sahibesi" idi. İssis ile bu yakın ilişkisi, tanrıçanın, İssis mabetlerinde tasvir edilmesine yol açmıştır. Osiris mitindeki yerinden dolayı tanrıça ölümlerin koruyucusu işlevinde anılmaya başlandı. İnsan biçimli tasvirinin yanında, çaylak formunda da karşılaşılan Neftis, adının hiyeroglif simgesini başında taşır. İnsan biçimindeki formu genellikle tabutların ya da mezarların üzerinde görülür (R. Wilkinson, 2016: 159- 160).

Bu panteondaki diğer bir tanrı olan Seth; Osiris ve İssis'in kızıl saçlı ve kötü niyetli kardeşidir. Seth, Yukarı Mısır'ın şahin başlı tanrıları tarafından yenilen

tanrılarını da temsil eder. Hyksos istilaları döneminde Hyksosların kendi tanrıları Sukeith ile Seth'i özdeşleştirmeleri sonucunda Seth ve Osiris'in takipçileri arasında oluşan fark, sonraki dönemlerde Seth'in kötü bir tanrı olarak anılmasına yol açmıştır. Efsaneye göre, dünyayı ikiye bölen Geb, Aşağı Mısır'ı Horus'a, Yukarı Mısır'ı ise Seth'e tahsis eder. İkisi arasındaki zıtlığın başlangıç noktasını burası teşkil eder. Nut'un rahminden kaçarak Yukarı Mısır'daki Nakada'da dünyaya gelen Seth'in, arkeolojik bulgulara göre Osiris'ten daha kadim bir tanrı olduğuna inanılır. Hanedanlar Öncesi Dönemin sonlarında, Yukarı Mısır'ın hükümdarlarından Akrep Kral'ın topuz başında Seth'in bir tasviri bulunmaktadır. Seth, birçok çöl hayvanıyla temsil edildiği gibi, su aygırı ve akrep gibi hayvanlarla da sembolize edilmiştir(Altunay, 2015:249-250).

Dokuzlu tanrı grubuna ait olan diğer bir kült Horus'tur. Bu kült Erken Hanedan döneminde bir gökyüzü tanrısı olarak tesadüf edilmiştir. Erken Hanedan döneminde kraliyet unvanı olarak Horus ismi kullanılırdı. Osiris ve İsis'in oğlu olduğuna inanılan Horus'un, yeryüzündeki cisimleşmesinin kral olduğuna inanılırdı (Bierbrier, 2008: 97). Plutarkos, Manethon'dan naklen Mısırlıların mknatis taşının Horus'un kemiği olduğuna ve bu çekim gücünün burdan geldiğine inandıklarını nakletmiştir (Manethon: 191).

Ölümlle bağlantılı tanrılardan biri olarak kabul edilen Anubis çakal başıyla tasvir edilmiştir. Antik dönemde Mısırlılar Anubis'in Osiris'i mumyaladığına inanmışlardır. Mezar resimlerinin tamamında ölünün başında ya da ölümler mahkemesinde ölü kişiye eşlik ederken görülür. Ötedünyada Osiris'in başkanlığında gerçekleştirilen mahkemenin önemli üyelerinden biridir. Bu mahkemede kalbin tartılması için ölü kişinin elinden tutarak Osiris'in huzuruna getirir. Anubis, bu yönüyle “*Kemikleri Yeniden Toplayan*” ve ötedünyanın “*Kapı Açıcısı*” olarak anılır(Altunay, 2015: 248; Champdor, 1984: 14). Anubis'in, daha Osiris kültü yükselişe geçmeden, III. ve IV. Hanedan metinlerinde oldukça önemli tanrılardan biri olduğu anlaşılır (Plutarch, de İside: 35-36). Teb krallarının isimlerini, onlar daha doğmadan Heliopolis'in kutsal ağacının yapraklarına yazması hasebiyle ayrıca o, tanrıların sevgili kâbitidir ve kâinatın yaratıldığı gün dünyada ve ötedünyada bütün varlıkların yerini belirlemiştir(Champdor, 1984: 14-15).

Bu gruba ait diğer bir tanrı ise Shu ve Tefnut'un oğlu olan toprak tanrısı Geb, Mısır'ın ilk tanrılarında olarak kabul edilir. Antik Mısırlılara göre kuraklık iyiliğini esirgediği için, depremler güldüğü için oluyordu. Bu yüzden zararlı yönleri vardı.

Geb'in toprakla ilişkisi mezarı da içine aldığından, Piramit metinlerinde ölü kral için “Geb'in içine girmeyecek” ya da “onun evinde uyumayacak” ifadeleri yer alır. Ancak inanışlarda onun iyiliksever yönü daha ağır basmaktadır. Örneğin; tahıl Geb'in kaburgalarından, sebzeler ise sırtından çıkmıştır. Toprakla ilişkili her olgudan sorumlu Geb, tüm ürünlerin ve tatlı suların kaynağıydı. Bu yüzden Nil taşkınlarının cömert tanrısı olarak kabul edilen Hapi'nin dostu olduğuna inanılırdı. Şifa ile ilgili konularda da etkin olduğuna inanılırdı. Özellikle akrep sokmasıyla ilgili tılsımlarda ona başvurulurdu. Osiris'in babası olan Geb, krallarla da güçlü bir bağlantı içerisindedir. Krallara “Geb'in varisi” denir. “Bu yüzden 20. hanedanlık dönemine ait ChesterBeatty I papirüsünde korunmuş olan, krallığın aktarılmasıyla ilgili veHorus ile Seht'in çekişmeleri” olarak bilinen mitteGeb, tahtın meşru varisini belirlemede yargıç rolü oynar”. Genellikle insan biçimli tasvir edilir. Yaratılışla ilgili bir yaratık olan beyaz alınlı kaz olarak ya da başında kaz bulunan bir erkek olarak tasvirleri mevcuttur. Ancak daha çok bereketini vurgular biçimde yeşil tenli ya da bedeni bitkilerle süslü olarak görünür. Bazı kozmik tanrılar gibi Geb'in de özel bir kült merkezi bulunmaz ancak tapınak sahnelerinde tasvirlerine sıkça rastlanır(BainesveMalek, 1986: 213; R. Wilkinson, 2016: 105-106).

Mısırlılara göre görünen yeryüzü dünyası ile görünmeyen öte dünyayı birleştiren olgular, yaşam ve ölümdür. Geb, yerde yatıp aşağıya yani Nut'a bakarken tasvir edilmiştir³⁰. Bu tasvir, maddi dünyanın gizli enerjisinin simgeleştirilmesidir. Nut ise, yeniden doğuş ve değişime yön veren aktif enerjiyi simgeler (Schawarz, 2012: 22).

2.3.2 Theb Şehriyle İlgili Olarak Ortaya Çıkan Kültler

Antik dönem Mısırlıların kendisine inandıkları kültlerden bir diğeri de Amon³¹ ve Amon-Ra'dır. İsmine ilk kez eşi Amunet ile birlikte piramit metinlerinde rastlanmıştır. Mısırlılar Amon için; “Amon aşıa renu” yani “adlarıyla zengin Amon” demişlerdir. Nitekim antik Mısırlılar Amon için gizlenen tanrı, güneş tanrısı, bereket tanrısı, savaşçı tanrı, tanrıların kralı ve evrensel tanrı gibi tanımlamalar yapmışlardır. Plutarkhos'un, Manetho'dannaklen Amon'u; “gizlenen” ya da “görünmez” şeklinde betimlediği alıntılar yaptığı belirtilir. Yine belirtilene göre Plutarkhos, Amon için; Teb

³⁰Görsel için bkz. Ek 11.

³¹Pilinius, Mısır nomları ve tanrılarını sayarken Amon'danHammon şeklinde bahsetmektedir. Bkz. Pilinius; 408, 409.

sakinlerinin taptığı öncesiz ve sonrasız, kendi kendini meydana getiren bir tanrı açıklaması, Amon'un yaratıcı tanrı niteliğini açıklaması olduğu düşünülür. Antik çağ tarihçilerinden Sicilyalı Diodorus ise Amon'un antik Yunan titanlarından Uranus'un kızı Rhea ile evlendiğini ve kendisinin bütün Libya (Afrika) kıtasının hükümdarı olduğunu rivayet eder (Diodorus, 309). Manetho da *Aegyptiaca* adlı eserinde Amon'u antik dönem Mısır'ın krallar listesinde göstermiş ve onun otuz yıl Mısır'da hükümdarlık yaptığını belirtmiştir (Manetho: 17). Amon, Teblilerin kendisine inandıkları bir kült idi. Eski ve Orta krallık döneminde Luksor ve Karnak'ta Amon için yaptırılan küçük tapınaklar da bulunmaktaydı. Orta Krallıktan itibaren Amon ve Ra'nın birleşimi ile Yeni Krallık zaferleri Amon kültürünün saygınlığını arttırdı ve tapınak ölçekleri büyütüldü. Çoğu Yeni Krallık ilahisi, Amon'u düşünceyle dünyayı yarattığı için yüceltmektedir. Ölüler Kitabı'nda ise Amon'a “doğu gölünün en yaşlı tanrısı” denmektedir. XII. hanedan döneminden itibaren Amon'un çocukluk hali, Teb tapınaklarında ve özellikle Luxor Tapınağında ritüel tasvirlerinde “*Amon- kamutef*” yani “annesinin boğası” olarak canlandırılmıştır. Bu tasvirler boğanın bereketi simgelemesinden dolayı Amon'a bereket tanrısı sıfatını da kazandırmıştır. Teb kentinde Amon'un, eski tanrı Montu'nun yerini alması, ona bazı savaşçı özellikler eklemiştir. Özellikle XIII. hanedan zamanında Teb'li krallar, Hiksoslara karşı toplanma noktası olarak bu bölgeyi seçmiş ve nihayetinde kazanılan zafer ve Hiksosların Mısır'dan kovuluşuyla, Amontaraftarları önemli askeri bir zafer kazanmıştır. Yeni Krallık zamanında ise Amon'un, Mısır'ın genişlemesini sağladığı gibi savaş esnasında kralı koruduğu inancı yerleşmiştir Amon'a verilen tanrıların kralı unvanına ilk kez I. Senusret'in, Karnak'taki “beyaz ibadet odası”nda rastlanır ve sonrasında bu unvan sıkça kullanılmaya devam eder. XI. Hanedanlıktan itibaren Teb'in yerel tanrısı olan Amon, bir buçuk yüzyıl içinde Teb'in eski tanrısı olan Montu'nun yerini aldı. Orta Krallık ve Yeni Krallık zamanında kralların Teb'li oluşu, Amon'un Yeni krallık döneminde üstün tanrı, yani evrensel tanrı olarak algılanmasına neden oldu (Freeman, 2013: 51; R. Wilkinson, 2016: 92-94).

Üretkenliğe bir gönderme olarak koçbaşıyla tasvir edilen Khnum, Teb'in yaratıcı tanrısı olarak kabul edilen diğer bir kültür. Heliopolis ve Hermopolis mitlerinde bahsedildiği üzere, insan yaratılışıyla ilgili çok bilgi barındırmayan bölgelerin aksine Teb'de, Khnum ile ilgili mitlerde, özellikle insanın yaratılışından bahseder. Bu mitte tanrı, insanları bir çömlekçi çarkında şekillendirir. Özellikle Esna Tapınağındaki

kalıntılara bakılırsa, bu dönemde insanın anatomi bilgisinin derecesi göze çarpar. Khnum, iskeletin üzerine dolaşım sistemini, vücudun doğru formda görünebilmesi için omurgayı, solunum, dolaşım ve sindirim sistemini, cinsel organlarla birlikte oluşturup, iskeletin üzerine de deriyi yerleştirmiştir. Ayrıca Mısırlılar bu yaratım işleminin daimi olduğunu düşündüğünden, bu tanrının, bütün insanlığın yaratıcısı olduğuna inanmıştır. Böylece Khnum, tanrılar ve insanlar dışında da var olan her şeyin yaratıcısı kabul edilmiştir (Hart,2017: 39- 41).

Esna'da bulunan Khnum tapınağında, Khnum'un insanı yaratışıyla ilgili şu cümleler yer alır:

*Saç tutamlarını büyüttü,
Saçları uzatırdı, vücudun öğeleri üzerinde deriyi şekillendirdi.
Yüzlere özellik vermek için çehreyi şekillendirdi.
Gözleri açtırdı,
Kulakların girişini açtı,
Vücudun atmosfer ile temasını sağladı,
Yemek için ağzı yaptı,
Çiğnemek için dişleri sıraladı,
İfade etmek için dilin bağını çözdü (Kurhan, 1993b: 724).*

2.3.3 Memphis Kültü: Ptah

Memphiskozmogoniasında ortaya çıkmış olan Ptah kültü antik dönem Mısır'da önemli bir yere sahiptir. Antik dönem Mısır'ın ilk kültü Memphis şehrinde ortaya çıkmıştır. Memphis şehrinin içinde bulunduğu topraklarda yaşayan ilk Mısırlılar, evreni yaratan büyük güç olarak *Ptah*'ı görmüşler ve kendisi için *Hikaptah* adını verdikleri tapınaklar inşa etmişlerdir. Bu kavram "Ptah'ın ruhu" anlamına gelmektedir. Bundan dolayı bu bölgeye Hikaptah adı verilmiş ve bölge üzerinde yaşayan insanlara da *Koptah* adı verilmiştir³². Bundan dolayı antik dönem Mısır halkına verilen Koptah adının bu kültürten kaynağını alması açısından Ptah kültü önemli bir yere haizdir. Koptah sözcüğü Sami toplulukları tarafından çoğul olarak *Ekbat* şeklinde okunmuş ve bu kavram tekil olarak *Kipti* şeklinde günümüze kadar gelmiştir.

³²Malalas'ınManetho'dan rivayet ettiğine göre Mısırlıların kökeniyle ilgili olarak onların Nuh'un oğlu *Cham* (Ham)'ın ahfadı olduğu ve kendisinin Mısır'da hükümdarlık yapan ilk firavun olduğu ve *Naracho* şeklinde adlandırıldığını söylemektedir. Naracho ismi ile Tinitler döneminin ilk hükümdarı *Narmer* arasındaki isim benzerliği de ilginçtir. Bkz. Manetho: 23.

Yaratıcı olarak düşünölen Ptah ³³ költüne I. hanedanlıktan itibaren rastlanmaktadır. Başlangıçta Memphislilerin inandığı bir tanrı olsa da zaman içerisinde bütün Mısır'da tapınılmaya başlanan Ptah'ın tasviri, belki de Mısır ikonografi örneklerinin en istikrarlısıydı. Genellikle ayakta ve ayakları bitişik, mumya şeklinde tasvir edilen bu tanrının elleri dışarıdadır. Yaratıcı işlevinin yanında, Ptah ayrıca Memphis'in efendisi, zanaatçı, yeraltı ve ahiret tanrısı, duaları işiten gibi sıfatlarla nitelendirilmiştir. Zanaatçıların tanrısı sıfatıyla özellikle işçi gruplarının yoğunlukta olduğu Deyrül Medine gibi bölgelerde yoğun ilgiye maruz kalmıştır. Yine duaları işiten sıfatı da sıradan insanların Ptah'a özel olarak tapınmasına yol açmıştır (R.Wilkinson, 2016: 123- 126; Yorar, 2015: 274).

2.3.4. Antik Mısır'ın Muhtelif Bölgelerinde Ortaya Çıkan Diğer İnançlar

Eski Krallıktan itibaren kaşılaşılan“*Maat*” kelimesi, adalet, düzen ve doğruluk kavramlarını karşılar. Maat, Orta Krallıktan itibaren tanrı olarak kişiselleştirilmiştir. Ra'nın kızı olarak anılan Maat³⁴; doğrudan hava tanrısı Shu ve kralın da kız kardeşi oluyordu ve aşağıda da bahsedileceği üzere krallarda aranan üç özellikten biri Maat'tır(R.Wilkinson, 2016: 150; Teeter, 1999: 551).Antik dönem Mısırlılar bu tanrıçanın Mısır'ın refahına doğrudan etki ettiğine ve ilahi düzeni korumakla yükümlü olduğuna inanırlardı. Nil'in belirli aralıklarla taşması ve taşma derecesinin de yine onun uygun gördüğü ölçülerde olduğuna inanılırdı (Zucconi, 2007:27).

Antik dönem Mısır'da orta çıkan diğer bir költ Nun költüdür. Nun'un kozmogonialarda kaosun sularının kişileşmesi sonucunda ortaya çıktığına inanılırdı. Piramit metinlerinde ondan, bir tanrıdan ziyade bir yer olarak bahsedilir. Antik dönem Mısırlılar bütün evrenin Nun adı verilen karanlık bir suyun içerisinde olduğuna inanırlardı. Daha sonra yaratıcının bu sudan önce Nil nehrini, Nil nehrinden ise Mısır'ı, Mısır'dan ise bütün dünyayı yarattığına inanırlardı. Nun adını verdikleri varlığın da bu suyun içerisinde çıktığına inanırlardı. Yaratıcı güneş tanrısının bu suların içinden çıkması hasebiyle ona “*Tanrıların Babası*” dese de diğer tanrılarla bir şecere ilişkisi olmadığı görölmektedir. Nun'un gelişmiş bir mitolojisi ya da kişisel bir költü yoktu. Ancak bununla birlikte, Mısırlılar başlangıçta var olan Nun'un, dünyanın sonu

³³Görsel için bkz. Ek 9.

³⁴Görsel için bkz. Ek 12.

geldiğinde de var olacağına inanırlardı(R.Wilkinson, 2016: 117).Antik dönem Mısır'daki Nun inancının bu coğrafyaya Mezopotamya'dan gelmiş olma ihtimali yüksektir. Diğer kültlerden bağımsız olması, Mezopotamya kökenli tufan ve yaratılış olaylarının bu mitte görülmesi; Nun kültürünün Mısır'a dışarıdan geldiğini akla getirir. Ayrıca Nun adıyla kutsal kitapların bahsettikleri Nuh peygamberin adı arasındaki benzerlik ile bu mitin Nuh tufanına benzerliği de diğer bir konudur.

Hathor, antik Mısırlıların insan şeklinde tasavvur ettikleri ilahlarından biridir. Ama o bile kutsal boğanın boynuzlarını barındırmış ve ortaya çıkmasından sonraki bin yıl boyunca inek olarak tasvir edilmiştir³⁵. İnek olarak tasvir edilmesinin yanında Hathor ayrıca boynuzlarında güneşi taşıyan inek başlı bir kadın olarak da tasvir edilirdi. Tam anlamıyla bir tarım toplumu olan Mısır'ın berekete verdikleri önem bu kültürün revaç bulmasına neden olmuştur. Ra ya da Amonkültü gibi Hathorkültü dezamanla antik Mısırlılar nezdinde nüfuzunu arttırmış ve kendisine diğer tanrılara atfedilen nitelikler yüklenmiştir(R. Wilkinson, 2016: 15; Sayce, 2016: 141-142).

Hathor'un ölümle ilgili bir rolünün de olduğuna inanılırdı. Güya bu tanrıça ölen insanlara göğsü çıkarken iyi kalpli olanlarına merdivenlerini tutarak yardımcı olurdu. Ayrıca rölyeflerden bazılarındaHathor'u, ölü kişiye sunularda bulunan bir göksel ağacın içinde tasvir etmişlerdir (Eliade, 2003a: 283; Eliade, 2005: 336; Mutlu, 1968: 60).

Antik Mısırlılarınkendisine inandıkları önemli kültürlerden birisi de Thoth'tur. Bu tanrının asıl adı “*Cehuti/Zehuti*”dir. Bilginin ve bilgeliğin tanrısı olarak kabul edilen Thoth'un, insanlara yazıyı öğrettiği kabul edilirdi³⁶. Ay ile ilişkilendirilen Thoth'un üzerinde bir hilal olan, ibis başlı bir adam ile temsil edildiği görülür³⁷. Thoth hakkında ortaya çıkan hikâyelerin pek çok farklı versiyonları bulunmaktadır. Kiminde evren yumurtasını yumurtlayan Thoth, bir diğerinde Ra'nın oğlu, bir başka versiyonda ise İsis ve Osiris'in kardeşidir. Osiris ile ilişkilendirilen tanrının, Seth ile de bağlantılandırıldığı anlatılar bulunmaktadır. Horus'un tohumundan oluşan, ancak Seth'ten doğan Thoth, sürekli kavgalı olan iki kardeşin çelişkili özlerini kendi kişiliğinde birleştirmiş ve sürekli onların arasını bulmaya çalışmıştır. Thoth'un karısı birçok özelliği kendisine benzeyen Sesat'tır. Mısır'ın astronomi ve astroloji anlamında

³⁵Görsel için bkz. Ek 13.

³⁶ Aynı şekilde Kur'an'da da yüce yaratıcı olan Allah'ın kullarına kalemle yazı yazmayı öğrettiğine dair çok güçlü bir vurgu vardır (Kur'an-ı Kerim, Alak Suresi, 4. Ayet)

³⁷Görsel için bkz. Ek 14.

önemli bilgiler ihtiva eden yazması da Thoth kitabı olarak geçer (Altunay, 2015:251-253).

Kendisine inanılan diğer bir tanrıça Hapi'dir. Hapi,Horus'un oğlu ile aynı ismi taşıdığından özellikleri açısından ayrımı yapılmalıdır. Hapi'nin gücü Nil Nehri'nin taşmasıyla ilgiliydi. Mısırlılar her sene Nil Nehri'nin taşıp toprağı beslemesi zamanına “*Hapi'ningelişi*” adını vermişlerdir. Nil Nehri hem Mısır'ın yaşam kaynağı olduğundan hem de kozmik düzenin tezahürü sayıldığından, Hapi yaratıcı tanrı ya da tanrıların babası olarak kabul edilirdi. Ayrıca yine Nil ile ilişkisinden dolayı ona “*balıkların ve kuşların efendisi*” de denmekteydi. Mahiyetinde ise timsah ve kurbağa şeklinde tanrı tasvirleri bulunmaktaydı. Şiş göbekli, uzun saçlı, kısa bir kuşak takan, sarkık kadın memeleriyle tasvir edilen Hapi çoğunlukla başının üstünde papirüs ve nilüfer sapları taşır. Bu tasvir bereket yönüyle bağlantılıdır. V. Hanedanla birlikte tapınak duvarlarının alt kısımları tanrılara adak taşıyan ve erzak sağlayan Hapi'nin tasvirleriyle süslenirdi. Hapi'nin yaşadığı yerin, Nil'in düzensiz olduğu yer ve kaynağı olduğu düşünülen, Asuan civarında bir mağara olduğuna inanılırdı. Bu bölgelerde Hapi'ye özel olarak tapınılmasının dışında, hiçbir mabedi olmamasına rağmen kült merkezlerinin dışında da tapınma görülür. Ayrıca diğer tanrıların mabetlerinde sıkça tasvirlerine rastlanır ve 1089 keçinin Hapi'ye kurban edildiğiyle ilgili bir metin onun ne denli önemli olarak kabul edildiğini belgeler(R. Wilkinson, 2016: 106- 108).

VI. Hanedanlık zamanında tapınaklar üzerine kazınan yazılarda “*Dalgalarla çarpışan Nil'i (Hapi) görenler titreşirler fakat çayırliklar güler, kıyılar yeşillenir. Çünkü İlahların vergisi gökten yere inmektedir. İnsanlar ibadet ederler. İlahların kalpleri inşirah bulur ve heyecanlanır*” sözleriyle övülen Nil'e, Teb devrinde yazılan bir başka parçada ise “*Hapi sana selam olsun ki bu topraktan çıkıp Mısır'a hayat vermek için geliyorsun. Sen ki geldiğin yeri karanlıklar içinde saklıyorsun. Ra'nın yarattığı arazi üzerinde sen gelirken, senin gelişinin şarkısı okunur. Sen ki bütün susuzlara su ve hayat verirsin*” şeklinde düşünceler getirilmiştir(İnan, 1987:6).

Bunun yanında Mısır'ın en eski tanrılarından olan Min, Hanedanlık Döneminden itibaren doğudaki çöl bölgelerinin ve erkek cinsel üretkenliğinin üstün tanrısı olarak kabul edilmekteydi. İsminin kökeni bilinmemesine ve Piramit metinlerinde adından söz edilmemesine rağmen “*Doğuda Kolunu Kaldıran*” ilah diye bahsedilen tanrı olabileceği

üzerinde durulur. Ambleminin eskiye dayanmasından ve Oxford'un Ashmolen Müzesi'nde bulunan üç heykelinden çıkarımla, hanedanlık öncesi dönemde Min kültünün varlığı saptanmıştır. Tabut metinlerinde ölü kişi, tanrının cinsel güçlerine sahip olmak amacıyla Min ile birleşir. “*XVIII. Hanedanlık döneminde Min'in giderek Teb'in Amon'u ile birleşmesi ve esasında, bir bakıma Heliopolis'te Atum'un, Ra ile ilişkisine benzer biçimde, ilk yaratıcı tanrı olarak Amon'un tezahürü haline gelmesi, Min'in mitolojik tarihi bakımından büyük önemdedir*”(R. Wilkinson, 2016: 115).

Mısırlıların kutsal saydıkları hayvanlardan biri de kedi idi. Mısır tanrıçalarından Sekhmet ve Bastet³⁸ kedi formunda tasvir edilirdi. Yani kediler tanrıların tezahürleri olarak kabul edilirdi. Dolayısıyla kediler öldüğünde diğer kutsal saydıkları hayvanları da yaptıkları gibi mumyalar ve yas tutarlardı. Bastet daha sakin doğallı bir tanrı olsa da, Sekhmet Mısırlıların zihninde kana susamış, savaşlardan, salgın hastalıklardan sorumlu bir tanrı olarak tezahür etmişti (Gezgin, 2007: 122; Yorar, 2015: 276).

Antik Mısırlılar büyü, güç ve kudretin cisimleşmiş hali olarak kabul ettikleri Heka'nın yaratılıştan beri var olduğuna ve yaratılışa güç verdiğine inanırlardı. Tabut Metinlerinde “*Ka'ların Efendisi*” olarak anılarak, güç işlevine vurgu yapılmıştır. Bu güçten açıkça korkulduğu belirtilen piramit metinlerinde, diğer tanrıların Heka'dan korktuğuna dair ifadeler yer almaktadır. Mitolojik olarak Heka, yeraltında Osiris'i koruduğu gibi güneş tanrısına da kayığında eşlik ederdi. Erkek olarak, klasik tanrı sakalı olan kıvrık sakallıyla tasvir edilen Heka, Geç Krallık zamanında çocuk biçiminde betimlenmiş ve çeşitli çiftlerin oğulları olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Pek çok önemli kült gibi Heka'nın da yerleşik bir kült merkezi yoktu. Ancak birçok büyüsel-dinsel ritüellerde ona yakarıldı. Gücün tanrısı olması işlevinden dolayı tabut metinlerinde “*Tanrı Heka Olma*”nın tılsımı yer almıştır (R. Wilkinson, 2016: 110).

Antik Mısırlıların Gök Kayıkçısı şeklinde tasvir ettikleri bir tanrıya inanmaktaydılar. Bu kavram birçok adı bulunan bir tanrıyı temsil eder. *Her-ef-ha-ef*, “yüzü arkasında olan” ya da *Ma-ha-ef*, “arkasındakini gören” gibi tanımlamalar ve isimlerle anılır. Piramit Metinlerinde anlatılana göre bu tanrı, kralı “değişen su yolu”ndan geçirip ötedünya adaklar tarlasına yani Ra'nın bölgesine götürür. Yeni

³⁸Görsel için bkz. Ek 15.

Krallık döneminde kayığında oturur ya da ayakta olarak ölü kişi tarafından çağırılırken tasvir edilir(R. Wilkinson, 2016: 258).

2.3.5. Amarna Dönemi Kültü: Aton

Aton kültünün yükselişe geçtiği Mısır tarihinin bu dönemi olan Amarna dönemi, Mısırbilimciler arasında hala tartışma konusudur. IV. Amenofis, namıdiğer Akhenaton tek tanrılı dini mi getirmiştir? Yoksa devrim diye nitelendirilen uygulamalar henoteizm³⁹den ileri gitmemiş midir? Yapılan bu tartışmalar, yeni araştırmaları da beraberinde getirmiştir. Bu soruların cevabını yine en kesin kanıtlardan birini sağlayan yazıtlar ve arkeolojik kazılarda edinilen bilgiler sağlayacaktır. Ancak bütün bunlardan önce Amarna döneminin tarihine kısaca değinmekte fayda vardır.

Aton kültünün yükselişi XVIII. Hanedan krallarından IV. Tutmosis ile III. Amenofis saltanatında başlar. III. Amenofis'in oğlu olan IV. Amenofis'in uzun seneler boyunca kralın naibi olarak görev yaptığı iddia edilse de, bu iddiaların bir geçerliliği bulunmamaktadır. Çünkü IV. Amenofis'in tahta çıktığı ilk yıllarda daha çok annesi Tiye'nin, III. Amenofis'in deneyimli memurlarıyla devlet işlerini yürüttüğü bilinir (Hornung, 2004b: 106).

Son üç kralla beraber Aton kültünün yükselişe geçmesinin sebeplerinden biri Amon başrahiplerinin siyasetteki nüfuzunun kırılmak istenmesiydi. Ve IV. Amenhotep'i etkileyen muhtemelen babasının Sed Festivallerindeki güneş imgeleriydi. O, ilk olarak bu çalışmaya, İpetsut'da, yani Amon-Ra'nın arazisinin hemen dışında ve gün doğumuna doğrudan hakim olan bir bölgede sekiz yeni anıt diktirmekle başladı. Bu anıtları ise Aton'a adadı. Sonraki adımı ise Teb'de gerçekleştirdiği Gem-pa-Aten yani “*Aton Bulunur*” isimli tapınak projesidir. Tapınak merkezinde sıralı sütunlar, bu sütunların karşısında ise kralın ve karısı Nefertiti'nin heykelleri bulunmaktaydı. Fakat bu heykeller diğer kral ve kraliçe heykellerinden farklı başlıklara sahipti. Kral heykelindeki ikiz kuş tüylü başlıkla, kraliçe heykelindeki üstü düz taç, yaratılış mitindeki Atom, Shu ve Tefnut teslisine gönderme olarak algılanmaktadır. Bu tapınakla beraber IV. Amenhotep kendini güneşin tanrısıyla birleştirmiş ve Aton'u tanrı olarak ilan etmiştir. Tapınaktaki rölyeflerde ise klasik, şahin başlı insanlar değil, güneş

³⁹MaxMüllere ait olan bu tabir tek bir tanrıya inanmakla beraber onun dışında insanların tapmış olduğu tanrıları da hoş görmeye dayalı bir yaklaşımdır.

diskinin insanlar üzerine inen ışınları vardı. Burada gerçekleştirilen Sed Festivalinden sonra da IV. Amenofis, “*Aton İçin Yararlı Olan*” anlamındaki Akhenaton ismini almıştır (T. Wilkinson, 2013: 347-348).

Amarna Döneminden bahsedilirken Akhenaton’un “sevdiği, büyük eşi” olan Nefertiti’ye de değinmek gerekir ki kraliçe, nüfuzuyla Mısır tarihinde özel bir konuma sahiptir ⁴⁰. Kendinden önce nüfuz sahibi olan Mısır kraliçeleri ya da kadın hükümdarlarını da geride bıraktı. Ona, İpetsut’da, IV. Amenhotep’in bile tasvir edilmediği bir Benben Konağı bağışlandı. Ayrıca bir sınır dikilitaşında Nefertiti, kralla aynı büyüklükte resmedilmişti. “Kralın büyük karısı” ve “iki diyarın hanımı” gibi unvanlar taşıyan Nefertiti’nin bu unvanları onun siyasi arenadaki gücünü göstermektedir. Bu örneklerin dışında Nefertiti, tıpkı IV. Amenofis gibi isminde bir değişikliğe giderek bir sıfat eklemiş ve “*Aton’un güzelliklerinden (bir) güzel/Güzellik, Aton’un güzelliğidir/Güzel olan Aton’dur*” anlamına gelen *Neferneferuaton* ismini almıştır (Kloska, 2016: 152-154; T. Wilkinson, 2013: 361-362).

Bu dönemde tanrılar için belirli dönemlerde gerçekleştirilen ritüellere son verildi. Bu ritüellerde tanrı heykelleri tapınaklar arasında taşınırken, artık tapınak ve saray arasında gidip gelen tanrı heykellerinin yerini alan kral ve ailesiydi. Halk elbette Amon kültünü öyle kolay bırakmayacaktı. Kaldı ki Teb’de Aton’a adanmış tapınakların sayısı artsa da Teb yüzyıllardır Amon’un kentiydi ve tapınakları, diğer kültürler karşısındaki ezici üstünlüğünü her fırsatta hatırlatıyordu. Nitekim Akhenaton, Aton

⁴⁰Amarna Dönemi’nin en önemli isimlerinden biri Nefertiti’dir. Yazıtlar ve belgeler Nefertiti’nin menşei hakkında bilgi vermediği için Mısırbilimciler bu konu hakkında çeşitli görüşler ortaya koymuşlar ve Nefertiti’nin adı onun Mısırlı olmayan kökeni hakkındaki teorilerin ilham kaynağı olmuştur. Bu teoriye göre; Nefertiti, Mitanni kralı Tushratta’nın kızı Tatu-Khepa’dır. Bu iddianın temel argümanı kraliçenin adı ve Mitanni prensesinin firavunun yabancı gelinlerinin en genci olmasıydı. Bununla beraber III. Amenofis ile evlenmek için Mısır’a gelen bu Mitanni prensesi, kralın ölmesi üzerine Akhenaten’in haremine girmiştir. Diğer bir hipoteze göre Nefertiti, III. Amenofis ve Tiye’nin kızı, dolayısıyla Akhenaten’in kız kardeşi olan Satamon’un kızıdır. Ancak Satamon’un, kendi öz babası Amenofis ile çok yaşlıyken evlendiği ve bundan dolayı gelecekte Akhenaton ile evlenecek kadar olgun bir kız çocuğa sahip olmasının mümkün olmadığı gerekçesiyle bu hipotez çürütülmüştür. Ayrıca Nefertiti hiçbir zaman kralın kızı unvanını kullanmamıştır. Son zamanlarda Nefertiti’nin Mısırlı elit bir aileden geldiğine yönelik yeni bir hipotez ortaya atılmıştır. Şöyle ki; “tanrının babası” unvanını kullanan Aya, Nefertiti’nin bakıcı annesiymiş gibi görünen ve muhtemelen kızkardeşi olan Tiye ile ikinci evliliğini yaptı. Kendisini asla annesi Tjuyu gibi “kralın büyük hanımının asil annesi” olarak refere etmeyen Tiye de ilk kocası III. Amenofis’in ölümünden sonra ikinci evliliğini yapmış oldu (Kloska, 2016: 151). Bununla beraber Hawass ve arkadaşları, KV35 kodlu mumyalar üzerinde yaptıkları DNA testlerinin ardından, Tutankhamon’un III. Amenofis ve Tiye ile aralarında kan bağı bulunduğunu iddia etmişlerdir (Hawass ve diğerleri 2010: 639-641).

kültünü istediği seviyeye getirebilmek için çareyi yeni bir şehir kurmakta buldu(Kloska, 2016: 149-175; T. Wilkinson, 2013: 350).

Tell el-Amarna'da kurulan şehirdeki tapınaklar, Amon'un geleneksel Mısır tapınaklarının aksine üzeri açık inşa edilmişti. Aton dininde güneş tanrının gökyüzündeki en önemli simgesidir. Dolayısıyla güneş Aton kültürüne göre kutsaldır ve tanrının kiblesidir. Aton tapınaklarının üzerinin açık olmasının nedeni Aton'a ibadet edilirken güneşe doğru dönülmesiydi. Aton hakkında daima aydınlık, yeniden doğuş gibi pozitif çağrışımlar yapılmaya çalışılmış ve onun nuruna vurgu yapılmıştır. Ancak bu yeni din halk tarafından benimsenmedi. O kadar ki, Tell el-Amarna'nın inşası için çalışan işçilerin bile bu dini benimsemediği görülür. Amarna'daki evlerde yapılan arkeolojik kazılarda ise Bes⁴¹ heykellerine rastlanmıştır(Brewer ve Teeter, 2011: 114; Freeman, 2013: 53). Görünen o ki bütün baskılara karşın halk Amarna'da olsa dahi, klasik inancını sürdürmüştür.

Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında Aton dinine mensup olan monoteist Akhenaton'un dinsel açıdan henoteist bir yaklaşıma sahip olduğu yönünde yaklaşımlar da mevcuttur. Bu durumda kendisi tek tanrıci olmakla beraber diğer dini inançlara da hoşgörülü bir yaklaşıma sahipti. Akhenaton'un dinsel anlamda en büyük karşıtlığı Amon'a ve Amon tapınağı rahiplerine yöneliktir. Öncelikle yukarıda bahsedildiği üzere Gem-pa-Aten tapınağındaki kral ve kraliçe heykellerindeki ikiz tüylü başlık ve düz taç simgesinden yola çıkarak Atom, Shu ve Tefnut'a gönderme yapıldığına dönük yaklaşımlar; Akhenaton'un aslında iddia edildiği gibi tek tanrıcilığa inanmadığını ispat etmek isteyenler için çok ta ikna edici deliller olarak görülmemektedir. Bunun aksini savunan mısırbilimcilerden Toby Wilkinson'un(2016: 362) “Eski Mısır” kitabında “Akhenaton yaratıcının oğlu Shu'nun cisimleşmesiyle, Nefertiti, Shu'nun eşi Tefnut'tu.” şeklindeki ifadesiyle Akhenaton ve eşinin tek tanrıci olmadığını ifade etmek istemiştir.

Erik Hornung (2004: 108-109)ise bu düşünceye bir cevap niteliğinde, Mısır Tarihi kitabında şu cümlelere yer vermiştir:

⁴¹Bes, Eski Mısır'da cüce bir tanrı olup, yeni doğan bebeği ve anneyi koruyan, aynı zamanda doğumu kolaylaştıran bir tanrı olması nedeniyle özellikle halk dininde yoğun bir tapınımına sahiptir (Bayat, 2010: 59).

Kraliyet sarayı yeni ikametgâha yerleşir yerleşmez, Akhenaton daha önce de kanıtladığı inatçılığı ile geçmişin izlerini yok etmeye koyulur. İkonakırıcı çeteler, Yukarı NubiaSoleb gibi üçra köşelere varıncaya kadar ülkenin her yerine dağılır; Amon adıyla karşılaştıkları her yere obelisklerin tepesine, sütunların altın kaplamalarının altına, arşivlerdeki çivi yazısı mektuplara bile keskileriyle zarar verirler. Hayvan biçimli tanrıların adı bu kadar sistematik bir biçimde yok edilmez ama tanrılar hiyeroglifi bile zaman zaman bu öfkenin kurbanı olur...din devrimi, kralın saltanatının dokuzuncu(1345-1344) yılında tamamlanır. O zaman devletin resmi tanrısı Aton'a, eski tanrılarHarahti ve Şu'nun isimlerinden arındırılan yeni bir unvan verilir; bundan sonra tanrının tek geçerli adı Ra ya da Aton'dur. Böylece Akhenaton İslam kadar radikal bir tek tanrıcılık yaratır.

Aton kültüründeki güneş motifi Akhenaton'unRa'ya inandığı yönünde yanıltıcı bir durumu ortaya çıkarmıştır. Çünkü Aton kültüründe güneş tanrı değildir. Dolayısıyla güneş motifi Ra'yı kastetmez. Güneş; tanrı Aton'un nuru olarak kabul edilir. Ra ise bilindiği gibi III. Hanedanla beraber yükselişe geçmiş ve XVIII. hanedanla birlikte Amon, kraliyet Tanrısı konumuna gelse de zamanla Ra ile birleşmiş ve Ra'nın gücü yok sayılmamıştır. Böylece bu dönemde Amon ile Ra birleştirilerek Amon-Ra kültü şekli almıştı. Akhenaton'un kendisiyle savaştığı kült zaten bu dönemdeki Amon-Ra kültürüdür. Bu devrime köktenci bir tanrı reformu şeklindeki yaklaşım çok da gerçekçi durmamaktadır. Tek tanrı inancıyla Mısır toplumu üzerinde kesretten (çokluk) vahdete (teklik) gidecek bir dini birliktelik aynı zamanda Mısır toplumu açısından da dinsel, siyasi ve toplumsal bir birliğin önünü açabilirdi. Aton kültürünü yaymak amacıyla Aton kültürünün en büyük rakibi olan Amon'un bütün izlerini yoketme girişimi sırasında, Atoncuların hayvan biçimli tanrıların izlerini yoketmeyeAmon tasvir ya da isimlerini yoketmedekiehemmiyeti göstermemiş olmaları da ilginçtir. Belki de bu durum Akhenaton'unMısır halkından sadece Amon-Ra kültüne savaş açma noktasında toplumsal bir destek sağladığı yönünde bir algıyı beraberinde getirebilir. Ayrıca totem olarak belirlenen hayvanların tek tanrı dinlerde de kutsal olarak kabul edilmesi belki de Atoncularınbu hayvan heykellerine zarar vermeleri noktasında bir fren görevi sağlamış olabilir. Nitekim İslam dininin inanç esaslarına göre de güneş, ay, yıldızlar, gezegenler, burçlar gibi gök cisimleri; karınca, deve, buzağı gibi hayvanlar; Safa, Merve, Kudüs, Mekke, Tur Dağı gibi mekânlar Kur'an'ın muhtelif ayet ve surelerinde kutsal olarak kabul edilmişlerdir.

2.4. ANTİK MİSİR'INYÖNETİMİNDE TANRI-KRAL ANLAYIŞI

2.4.1. Yarı Tanrısallık Mantiğı

Mısır dinini anlamak için araştırılması gereken alanların başında krallık kurumu gelir. Çünkü çağdaşlarından farklı olarak Mısır'daki krallık yönetimi, dini inanç bakımından önemli bir role sahiptir. Ölü kralların tanrılaştırılması, kralın tanrı ve insanlar arasındaki köprü olarak kabul edilmesi, Mısır dini inancın temel taşlarından birini oluşturmuştur (Wilkinson, 2016: 52).Antik dönem Mısır hükümdarlarının yarı tanrı olarak kabul edilmesi fikri III. hanedanın ikinci hükümdarı olan Zoser'in veziri İmhotep'e aittir. Kendisi iyi bir hatip, iyi bir mimar, iyi bir hekim ve nüfuzlu bir din adamıydı. Birkaç hükümdar sonra iktidara gelerek firavun olan İmhotep Mısır firavunlarının yarı tanrı oldukları fikrini ortaya atmıştır. Kendisi aynı zamanda veziri olduğu Zoser'in piramidini yaparak ilk defa piramit yapma geleneğini başlatmıştır.

Mısır'ın tutucu yapısı,“ilk yaratımın mükemmelliği” inancını koruma çalışmalarının bir sonucudur. Başlangıçta her şey mükemmeldir. *Tep zepi*⁴²adı verilen bu dönemde yaratıcı, ilk suların üstünden belirmişti. Ra'nın, Osiris'in ya da Horus'un çağı da denilen bu dönem, kaostan uzak bir “altın çağ” idi. Bu çağ, Horus'un tahta çıkışına kadar sürdü. Varolan doğal oluşumlardan, dini ve kültürel oluşumlara kadar her olgu bu çağda yaratılmış ve geçerliğini bu sayede sağlamıştı. Kötülüğün ortaya çıkıp kaos yaratmasıyla Tep zepi sona erdi. Tep Zepi'nin iki önemli başlığı vardı: Kozmogoni ve kralın tahta çıkışı. İşte Mısır'da mitlerin kaynakları, bu çağda gerçekleşen olaylardan kaynağını almıştır. Kötülük güçlerinin mağlup edilmesini konu alan ritüeller de altın çağın yeniden oluşmasını amaçlamaktadır(Eliade, 2003b: 113-117).

Hanedanlık döneminin başlamasıyla tanrı kültlerinin yanında, kral kültü de gelişmeye başlamıştır. Ancak “krallar hayattayken tanrısallık görüldüler mi?” sorusu, hala cevap verilemeyen bir sorudur. Tasvirlerde, kralın tebaasından büyük ve neredeyse tanrı büyüklüğünde oluşu, kralın sıfat olarak “*Netcher*” yani “Tanrı” kelimesini kullanmış olması ve IV. hanedanlıktan itibaren kralın, Ra'nın oğlu unvanını kullanması, bazı bilim insanlarını, kralın yaşarken tanrılaştırılmış olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Ancak kralların teoride tapınak hizmetinden sorumlu bulunması, onlarında tanrılara hizmet etmek mecburiyetinde olduklarını düşündürdüğünden, kralların tam bir tanrı statüsünde

⁴² Tep zepi: İlkçağ.

olmadığı sonucuna varan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu yoruma göre, kralların taç giyme ve tahta çıkış ayinlerini gösteren tasvirlerde, tanrılarla özdeşlik düzeyinin vurgulanışı abartılmış olmalıdır. Kralın resmi isimleri, tanrısallığı işaret etse de derecesini göstermez. Ayrıca krallar bir ilahtan beklenen dayanıklılıkta ve bilgelikte de değildir. Bu durumda, kralların tanrı olarak onurlandırılmayıp, tanrılarının vücut bulmuş gücünün krallarda onurlandırıldığı fikri ağır basmaktadır. Yani kral yaşarken tanrının yeryüzündeki yansıması olmakla birlikte, tanrının verdiği görevle ülkeyi esinlenilmiş kararnamelerle yöneten hukuk kaynağı idi. Kralın öldükten sonra, tanrısallık zincirine katılan ruhunun, kuzey yıldızına yakın bir yıldızda ikamet etmeye başladığına ve Mısırlılara yol göstermeye devam ettiğine inanılırdı(Frankfort,1989: 131; Schwars, 2012: 76; Wilkinson, 2016: 54-55).

Yukarıda bahsedildiği üzere kralın tanrısallık zincirine katılabilmesi için bedeninin korunması oldukça önemliydi. III. Hanedan krallarından Coser'in başlattığı piramitlerin yapımı, Antik Yunan yazarları tarafından firavunların bitmek bilmeyen baskı ve tiranlıklarının bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Ortaçağ Arap yazarları bile Kuran-ı Kerim'de yer alan olumsuz Firavun imajına rağmen Antik Yunan yazarlarından daha ılımlıdır. Devasa piramitlerin yapımında kullanılan kölelerin Nubia ve Libya seferlerinden ele geçirilen savaş tutsakları olduğu yapılan araştırmalarda doğrulanmıştır. Ancak üretim zamanları dışında, Mısır halkının da bir çeşit dinsel kamu hizmeti olarak bu eserlerin yapımında kullanılmıştır. Bu halkın bir çeşit vergi hizmeti karşılığında da bu işleri yaptığı düşünülebilir. Esasen piramitlerin yapımı firavun kültürüyle doğrudan ilgilidir. Dünya düzenini, sahip olduğu büyü gücüyle elinde tutan kral, Mısır'ın refah ve huzuru için en önemli kişiydi. Bu yüzden firavunun sadece hayattayken değil, öldükten sonra da çok iyi bir şekilde korunması gerekiyordu. Mumyalanarak özel yapılmış mezar komplekslerine defnedilen krallar için doğrudan bu iş için kurulan ya da devlet hazinesinden desteklenen ölü vakıfları aracılığıyla geleneksel ölü adakları ihmal edilmeksizin yerine getirilirdi(Hornung, 2004b: 28-30).

Eski Mısır ülkesinin toplumsal ayrımı resmîyette üç ana gruptan oluşmaktaydı. Bu grupları tanrılar, kral ve sıradan insanlar teşkil etmekteydi. İnanişâ göre, kral normal insanlardan biri değil, tanrılarla insanlar arasındaki iletişimi sağlayan, tanrılar huzurunda insanları temsil eden bir varlıktı. III. Amenofis örneğinde olduğu gibi, krallar kendilerini tanrısallık özellikleriyle betimletirken, III. Sesostris gibi bazı krallar da

ölümünden sonra tanrısallaştırılmıştır. Krallar taç giyme törenleri sırasında da kendilerine bir isim seçerlerdi. Bu isim, “Horus ismi” olarak adlandırılır ve o kralın planladığı propagandası hakkında da fikirleri verirdi (Baines ve Malek, 1986: 206; Orhan, 2015: 233; Wilkinson, 2016: 224). Ayrıca Mısır firavunlarının kendilerini tanrısal bir soydan kabul ettikleri görülmektedir. Çünkü kendisine tanrı olarak inandıkları birçok ismin geçmişte Mısır’ı yöneten kimseler olduğu bilinmekteydi. Bundan dolayı hanedanların birçoğu kendilerini tanrı olarak kabul ettikleri bu hükümdarların soyundan kabul etmekteydiler. Bununla beraber Mısır firavunları kendilerini birçok metinde görüldüğü gibi “tanrıların evladı” olarak kabul etmekteydiler. Bu tanımlamalar onların isimlerinde de görülmektedir. Ramses adı güneş tanrısı olarak kabul edilen “Ra’nın evladı” anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Thutmosis de bilgelik tanrısı olarak kabul edilen “Thot’un evladı” anlamına gelir. Akhmosis, sivrisinek başlı tanrı olarak kabul edilen “Akh’ın evladı” anlamına gelir. Kopta dilinde “evlat” kelimesini karşılayan *mosis/mose* tabirini birçok firavunun isminde görmek mümkündür.

Tanrıların kraliyet ailesi üzerindeki etkinliği, Orta Krallıktan kalma öykülerde, Mısır’ın diğer dönemlerinde de görülen “canı sıkılan kralı eğlendirme” motifinde açıkça görülür. Örneğin; Keops’u eğlendirmek ve sıkıntısını gidermek için oğullarından biri tarafından saraya bir büyücü getirilmiş ve bu büyücü, şehirlerde kralı eğlendirdikten sonra, kralın karısının Ra’nın çocukları olarak nitelenen üç çocuk doğuracağına ve bu çocukların sırayla Mısır kralı olacaklarına yönelik kehanetlerde bulunmuştur. V. Krallıktaki ilk üç kral ve bu dönemde yükselişe geçen Ra kültü, bu hikâye ile ilintilidir (Kuhrt, 2009: 191).

Krallıkla yakından ilişki içinde olan Osiris’in her şeyden önce bir kral olarak tanınması ve Osiris mitinin infazıyla insanî öge barındırması, onu bütün tanrılardan farklı kılar. Onun ölüp tekrar canlanmış bir kral olduğu inancı, Osiris’i hanedan krallarıyla bir bağlantıya itmiştir. V. Hanedandan itibaren kralların öldükten sonra Osiris’e dönüşerek Ra’nın güneş barkasında yol aldığı inancı geliştirildi. Osiris’in babası ve toprak tanrısı olan Geb’de krallarla güçlü bir bağlantı içerisindeydi. “*Geb’in varisi*” olan krallar, “*Horus ile Seht*”in çekişmeleri olarak bilinen olayda olduğu gibi, tahtın meşru varisini belirleme konusunda yine Geb’in yargıçlığına başvururdu (Rosenberg, 2003: 258; Wilkinson, 2016: 105-106).

Tanrı-Kral dogmasından bahsederken, “Deduen” isimli Nubialı kökenli kült de değinmek gerekir. Eski Krallık zamanından itibaren bilinen ve Nubia’yı yöneten Deduen, Piramit Metinleri’nde kral ile özdeşleştirilmiş ve onun, kralların doğumlarında tütsü yaktığına inanılmıştır. Genellikle insan biçimli olarak tasvir edilen bu tanrıya tapınma, Nubia ile sınırlı kalmıştır (Wilkinson, 2016: 105). Bu kült Mısır’a zamanla köle, işçi, paralı asker ve tüccar olarak gelen Nübialılar tarafından sokulmuştur.

Kralın kutsal nüfuzunu arttırmadaki faaliyetlerini, filolojik anlamda izlemek de mümkündür. Örneğin parlamak anlamına gelen “*khay*”, hem güneşin yaratılış anındaki halini ve doğuşunu betimlemek için, hem de kralın taç giyme ya da farklı törenlerde belirişini ifade ederken kullanılırdı (Eliade, 2003b: 118).

Kralların tanrısal kökenine olan bu inançlardan dolayı, Eski Mısır’da kral olmak için genellikle baş zevcenin oğlu olmak gerekliydi. Yeni hanedan erkek bir varisle başlamasa bile, krallık soyundan gelen kraliçenin kutsâliyeti kullanılarak yeni hanedanın meşrûiyeti sağlanırdı (Hornung, 2004b: 21; Sadıkoğlu, 2007: 39).

I. Ara Dönemden hemen önce, II. Pepi döneminde ortaya çıkan çöküş edebiyatındaki açlık ve kıtlık evresi, dünya düzeninin bozularak kaos içerisine giren ülkenin yaratılıştan önceki haline dönüşünü yansıtır. İnsanlar bu kaosu getirdiği olumsuz sonuçların sorumlusu olarak yaratıcı tanrıyı görürler. Onlara göre ilahi çoban, o zamana kadar güttüğü insanlarını yarı yolda bırakmıştır. Eski Krallığın bu çöküşü, krallık dogmasında değişikliğe sebep olmuştur. Artık krallar halkın doğal güvenini kaybetmiş ve kraldan kendini kanıtlaması ve insanüstü başarılar göstererek krallığını meşrulaştırması beklenir olmuştur (Hornung, 2004b: 47-63).

2.4.2 Firavunlara Tanımlı Bazı Nitelikler

Mısırlıların tanrısal firavunda üç kutsal niteliğin bulunduğu inandıkları bilinmektedir. Bunlar; yetkili konuşma ya da yön verici, yaratıcı buyruk anlamına gelen “*hu*”, görüş, duyuş ve anlayış anlamına gelen “*sia*”, ve adalet, hukuk ve iyi yönetim anlamına gelen “*maat*” idi. Ra, yarattığı evrenin düzenini “*maat*” ile sağlar, başta firavun olmak üzere bütün insanlar, “*maat*” ile yaşadıklarına inanırlardı (Kurhan, 1994.a: 7; Sadıkoğlu, 2007: 36). Yukarıda da belirtildiği üzere Maat kavramı daha sonraki dönemlerde bir tanrıça için kullanılır olmuştur. Bu kelime Mezopotamya’dan Antik Mısır’a gelmiş bir kavram olmakla birlikte, Sami topluluklarından olan Araplar

tarafından “mead” şeklinde kullanılır. Mead: son, miad, ahiret, öteki dünya, ölümden sonraki hayat anlamlarında kullanılır.

Orta Krallık döneminde yöneticiler, hâkimiyetlerini meşrulaştırmak ve sağlamlaştırmak için yeni bir ideoloji geliştirdiler. Bu ideoloji, dürüstlük ve adalet kavramı olan “maat” üzerine kuruldu ve Maat’ın bir tanrıça olarak kişiselleştirilmesi bu dönemde gerçekleşti. Bu yeni ideolojiye göre kral, tanrılarla yöneticiler arasındaki mesafeyi koruyarak dengeyi sağlayabilme görevini üstlenmiştir. Bu dönemde kral heykellerinin tapınaklara konulması da yaygın bir gelenektir. Krallar ülkede ya da bölgede ebedi bekçi olmak, halk üzerinde nüfuzunu arttırmak için heykellerini diktirirlerdi (Freeman, 2013: 40; Hornung, 2004b: 64-70).

Mısır’da kral dogmasından bahsederken Hatşepsut’a özel bir yer ayırmak gerekir. Hatşepsut, XVIII. Hanedan krallarından II. Tutmosis’in karısı olup, Tutmosis’e sadece kız çocukları vermişti. Kral öldüğünde, onun Hatşepsut’tan doğan yasal kızlarından başka, yasal olmayan karısından olan bir erkek çocuğu kalmıştı. III. Tutmosis adını alan bu çocuk, tahtta söz sahibi olmakla beraberyaşı çok genç olduğundan kendisine Hatşepsut naiplik etmekteydi. Buraya kadar geçmişin devamı olan bu anlatı, Hatşepsut’un kendisini Amon-Ra’nın kızı ilan etmesiyle karakteristik bir özellik kazanır. Mısır’ın önemli festivallerinde gerçekleştirilen geçit töreni sırasında, tanrı heykelleri rahiplerin omzunda kutsal teknelerle taşınırdı. Mısırlılar bu esnada tanrının bir mucize gerçekleştirebileceğine inanırdı. Hatşepsut, kendisine kazandırdığı bu meşrûiyet ile ülkesini yaklaşık 22 yıl tek başına yönetmeyi başardı. III. Tutmosis’in de aynı şekilde meşrûiyetini Amon’un bir kehâneti ile desteklediği belirtilmektedir (Bryan, 2000: 233; Hornung, 2004b: 91; Kuhrt, 2009: 291; Vercoutter, 2016: 78-79).

Hatşepsut meşrûiyetini kalıcı kılmak için, V. Hanedanın ilk üç kralının Ra’nın oğlu olması örneğinde de görülen ilahi doğum algısını kullanmıştır. Deir el-Bahri’deki tapınak⁴³, Hatşepsut’un hayatı ve yönetimi ile ilgili bir dizi projeyi ve etkinliği dikkatle karakterize eden sahneler ve yazılar içeriyordu. Örneğin; bir Nubia seferi, Karnak tapınağı için obelisksin taşınması, tütüsü ağaçları ve Afrika ticaret ürünlerini geri getirmek için Punt’a bir sefer⁴⁴ gibi sahneler tapınak duvarlarını süsler. Ayrıca tapınakta bulunan bir rölyefte Hatşepsut’un annesi Amon tarafından sarmalanmış olarak tasvir

⁴³Görsel için bkz. Ek 17.

⁴⁴Görsel için bkz. Ek 18.

edilir (Bierbrier, 2008: 63). Bu tasvir bir kraliçe ile tanrının doğrudan temasa geçtiği çok az örnekten biridir. Tasvirde Amon kraliçenin odasında, Khnum, çömlekçi çarkında Hatşepsut'un bedenini ve ruhunu şekillendirmektedir. Doğum zamanında ise Khnum, ebe görevindeki tanrı Hekhet ile kraliçeye eşlik ederken tasvir edilir (Tyldesley, 2006:97).

Deir el-Bahri'deki tapınakta Hatşepsut'un doğumundan sonra Amon, kızını sütannesini Hathor'dan alıp öperek sevgi dolu şu cümleleyi kurar: *“Neslimden kızım, sevgili Maatkare, huzur içinde gel bana, sen yaşayan Horus tahtının tacına ebedi olarak sahip olan kralısın”* (Tyldesley, 2006: 97).

Tapınağın kuzeyindeki kapalı başka bir tapınak, Amon da dahil olmak üzere tanrılara adanmış ve güneş tanrısı Ra-Horakhty için büyük bir su mermerinden açık hava sunağı içeriyordu. Bu güneş tapınağının özelliği, Sakkara'daki Basamaklı Piramit kadar erken görülen bir uygulama olan, kompleksin önemli bir ilavesiydi. Kraliyet ailesi için bu uygulamanın amacı, kralın, günlük yolculuğunda güneş tanrısına eşlik etme arzusuydu. Bu arzu, tapınağın güney odalarındaki rölyeflerde ve metinlerde vurgulandı. Günün her saati ve geceyi yöneten tanrıları anlatan ilahiler, zaman içinde Hatşepsut'a sonsuza dek güneşle birleşebilsin diye güç verdi (Bryan, 2000: 233).

Kralların kehanetler dışında, rüyalar yoluyla tanrıdan onay alarak meşruiyetlerine kutsal bir anlam yükledikleri de görülür. Hükümdarlar toplumu yönetmede rüya olayını geniş bir şekilde kullanmışlardır. Firavun'un gördüğü rüyalar çok önemliydi ve kesinlikle bu rüyaya göre hareket edilmesi gerektiğine inanılırdı. Bu durum çoğu zaman Mısır sarayının halkın tepkisini çekecek bazı uygulamalarda onlar için uygulanan bir ikna yöntemi idi. Marnaptah döneminde Mısır coğrafyası üzerinde artan İbranî nüfusunu kontrol altına almak için gerçekleştirilen "çocuk kıyımı" kendisinin gördüğü bir rüyadan hareketle gerçekleştirilmiştir. Mısır firavunun bir rüya gördüğü ve bu rüyasında İbranilerden doğacak bir çocuğun Mısır kültür ve medeniyetini ortadan kaldıracağı iddia edilerek Mısır halkının bu katliama sessiz kalmasına neden olmuşlardır⁴⁵. Mısır'daki kum fırtınaları, Sfenksin çevresini daimi olarak kumla doldururdu. Bu temizlik gereğinin ilâhi kökeni, XVIII. Hanedan döneminde IV.

⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak kutsal kitaplarda çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Annesinin Musa'yı suya bırakmasının nedeni; İbrani kadınlarının doğurdukları çocukların Firavun tarafından öldürülmesiyle alakalıdır. Örnek olarak bkz. Kur'an-ı Kerim Taha Suresi 38, 39.

Tutmosis'in henüz prensken düzenlediği av seferi sırasında, Sfenks'in yanında uykuya daldığı ve rüyasında Sfenks'in kendisine kumlarını temizlemesi karşılığında krallığı vaadettiğine yönelik anlatıda kendisini gösterir. IV. Tutmosis, kral olduktan sonra sfenksin önüne yerleştirdiği gri granit stelüzlerinde bu öyküyü kayıt altına almış ve sfenksin bulunduğu yere bir tapınak inşa ettirmiştir (Gates, 2015: 145).

Mısır'da kralların tanrısallık gücünü ön plana çıkarma girişiminin I. Amenofis ile başladığı düşünülmektedir. "Amunemhet'in Talimatları" olarak bilinen metinde; kralın sevgisini kazanan kişinin yüce bir ruh olma şerefine erişeceği, majestelerine isyan edenin ise yatacak mezarı olmadığı ve bu yüzden cesedinin sulara atılacağı belirtilmektedir. Bu ifadeler, kralın kutsal yeri ile ilgili önemli ipuçları verir. Ölüler Kitabı'nın 125. bölümünde yer alan "*krala karşı gelmedim*" ifadesi, sosyal hayattaki kral dogmasının baskınlığına işaret ederken, anonim olan "*Sonsuz Hakan*" isimli bir şiirde, kralın sonsuzluğu ve tanrısallık özelliği, "sonsuzluğa kadar sürecek varlığın, Sen var oldukça sürecek sonsuzluk" dizelerinde kendisini gösterdiği belirtilir (Brewer Teeter, 2011: 47, 111; Halman, 1995: 24; Hornung, 2004b: 105).

III. Amenofis de ilahi doğum olgusu ile kutsal meşruiyetini arttırmak için girişimlerde bulunmuştur. Hükümdarlığı döneminde Luksor Tapınağına eklemeler yaptırmış olan firavun, sungu odasının arkasındaki bir bölmenin batı duvarına, ilahi doğumunu gösteren iki rölyef yaptırmıştır. Bu rölyefte Annesi Mutemwya ile babası IV. Tutmosis'e yardımcı olan iki tanrıça figürü görülür. Metinler rölyefteki IV. Tutmosis'in aslında Tutmosis kılığına girmiş olan Amon-Ra olduğunu şu şekilde açıklar: "*Tanrının kokusundan dolayı (kraliçe) uyandı ve Kral Hazretlerinin önünde hazla çılgılık attı... tanrının güzelliğini görünce büyük sevinç duydu ve tanrı aşkı onun bedenini doldurdu.*" (Wilkinson, 2016: 336).

Bu cinsel metaforun ardından devam eden yazıtta "*Rahmine koyduğum bu çocuğun adı Teb hükümdarı Amenhotep'dir. ... Bu ülkenin tamamında kudretli krallığı o uygulayacak. ... O, İki Ülke'yi tıpkı Ra gibi sonsuza değin yönetecek.*" III. Amenofis, genellikle mezar tapınaklarında görülen sahnelerden olan ilahi doğum rölyeflerinin bir tanrı tapınağında yaptırması nedeniyle dikkat çekici bir ayrım oluşturur (Wilkinson, 2016: 337).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTİK DÖNEM MISIR'IN DİNİ RİTÜELLERİ

Ritüeller, Mısırlılar tarafından “*setau*” yani “gizemler” olarak adlandırılırdı. Çünkü bazı ritüeller, insanların gözünden uzak ve rahiplerin gizli bilgisiyle gerçekleştirilirdi. Mısır inancında tanrılar, insanlarla nadiren etkileşime geçerdi. Bu etkileşim ise, başta tapınak olmak üzere, özel alanlarda gerçekleşirdi. Mısır tapınaklarını günümüz dinsel yapılarından ayıran en büyük özellik; tapınakların ibadet için değil, tanrının bakım ve geçim evleri olarak tasarlanmasıydı. Görevi, Mısır dinini ve kozmik düzeni korumak olan tapınakların, tüm tanrıları temsil ettiğine inanılmaktaydı (Brewer ve Teeter, 2011: 176; Wilkinson, 2016: 45).

Tapınakların ibadet için kullanımı ikinci planda olduğundan, mimarisi de bu amaca uygundu. Bu yüzden Mısır mimarisinde tapınaklar en göze çarpan ve ilgi çeken alanlardan biriydi. Eskiçağ insanları, şehirleri kurmak için ışık ve güneşin hareketinin simgesel bir işaret olduğuna inanıp kullanmışlardı. Ayrıca bölgeleri içine alan temenos duvarları, kaos ve huzursuzluğu dışarıda tutmak için tasarlanmıştı. Aynı zamanda karanlık iç mabet, ilk yaratılış ve yeniden doğumun çıktığı karanlığa, aksiyal ayin düzeni, güneşin yoluna vurgu yapmaktaydı (Brewer ve Teeter, 2011: 176; Wilkinson, 2016: 42, 45).

Mısır tapınakları çoğunlukla doğu batı yönünde düzenlenirdi. Bunun nedeni elbette güneşin doğuşunun ve batışının simgeleştirilmesi idi. Ancak Luksor Tapınağı bu noktada farklılıklar gösterir. Tapınak kuzey ile güney yönüne paralel olarak düzenlenmiştir. Ancak bunun dışındaki tüm özellikler diğer kült tapınaklarının öğelerini içerir. Kült tapınaklarının standart öğeleri; giriş pilonu, açık hava avluları, ufak kült odaları ile çevrili bir kutsal oda ve hipostil hollerden oluşurdu. Kutsal oda, tanrının evi kabul edilir ve içinde heykeli bulunurdu. Bu yüzden de kaotik suların içinden çıkan tepeyi temsilen en yüksek alana inşa edilirdi. “*Zemin, sütunlar ve tavanıyla bir*

hipostilhol, ilk dünyanın bataklık zeminini, orada yetişen sazları ve üstlerindeki göğü temsil ederdi. Açık hava avlusu güneşe tapılmasını sağlıyordu; pilon da uzak ufukta, aralarından güneşin doğduğu ve battığı dağları simgelerdi.” (Gates, 2015: 158).

Tapınakların üzerine kurulan toprak, kutsal kabul edildiği için bir tapınağın diğer bir tapınağın üzerine inşa edilmesi sık rastlanan bir durumdur. Aynı şekilde yapılan bir tapınağın binlerce yıllık dönemde genişleyip tadilat görmesine de sık rastlanırdı. Bu tapınaklar tanrıların evleri olduğundan, mimarîleri de sonsuz yeniden yaratılış ve evreni yansıtmaktaydı. Bu düşünce formu, her sarayın, tapınağın, evin vb. mimarî eserin yapımının, temel atma ayini ile başlamasına sebep olmuştur (Brewer ve Teeter, 2011: 171-172; Schwarz, 2012: 15).

Mısırlılar ritüellerde tanrı heykelleri barkalarla taşınırken cevabı evet veya hayır olan sorular sorduğunda tanrıların, barkanın aşağı yukarı hareket etmesiyle onlarla iletişime geçebileceğine ve onları yönlendireceğine inanmışlardır (Bell, 1997: 136).

3.1. GÜNLÜK DİNİ RİTÜELLER

Mısır inancında evrenin geleceği, tanrıların bakımı ve hizmetine bağlı olduğundan, tapınak hizmetleri büyük önem taşımaktaydı. Dolayısıyla tapınak duvarları ve girişlere listesi yazılan bayram takvimi ve ritüel listeleri Mısır kültüründe önemli yer tutar. Ritüelleri zamansal olarak üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlar; tanrıların hizmetini sağlayan günlük ritüeller, tapınak takvimlerine göre bayram ritüelleri ve özel olaylar neticesinde yapılan ve günü belli olmayan ritüellerdir. Teoride tapınak hizmetini kralın yapması gerekmektedir. Nitekim tapınak duvarlarında katılımcıların sadece tanrı ve kral olduğu ritüel resimleri önemli yer tutar. Bazı resimlerde ise rahipler, kralın yardımcısı konumunda gösterilir. Bununla beraber, tapınak hizmetlerini kral değil, vekili olan rahipler üstlenmekteydi. Halkın sadece avluya erişim izni vardı. Diğer bölümlere ise sadece tapınakta görevli kişiler ve kraliyet ailesinden belirli kişiler girebilirdi. Firavunun her bölüme girmeye izni olmakla birlikte, hipostile girmeden önce kötülüklerden arınması için rahipler tarafından Nil'den alınan kutsal su dökülürdü (Schwars, 2012: 104; Wilkinson, 2016: 43- 45).Günlük ritüellerin stabil bir şekilde sürdürülebilmesi için gizli kalması gerektiğine inanılırdı. Bu ritüeller tapınaklardaki odalar dışında avluda veya gizli bir barkada da gerçekleştirilebilirdi (Bierbrier, 2008: 235).

Bu hizmetlerin sahibi, gücün tasviri olan heykellerdi. Heykel bütün kültün odağıydı. Tasvirler dayanıklı ve simgesel anlam taşıyan nesnelerden oluşmaktaydı. Biçimlendirme aşamasında bile yapılan işin ilahi bir yanı vardı. Örneğin mitolojik anlatılara göre, ilahların derisi saf altından olduğundan, tasvirler çoğunlukla yaldızlıydı. Ay tanrısıyla gümüş arasında simgesel bir bağlantı kurduklarından, bu heykeller yapılırken gümüş materyaller kullanılırdı. Ancak Mısırlılar için bu heykeller tanrı değil, tanrının tezahürüydü ve ruhunu barındırırdı. Bu yüzden canlıymış gibi her gün yıkanır, değerli taşlarla süslenir, yiyecek ve içecek sunulur ve nihayetinde yerlerine geri konulurdu (Wilkinson, 2016: 44).

Günlük ritüellerin ana kıstasları bütün tanrılar için aynı şekilde uygulanırdı. Hangi tanrıya adandığı farketmeksizin tapınaklar günlük olarak temizlenir ve tütsüler yakılırdı. Ayrıca rahipler ritüelin belli aşamalarında, önceden belirlenmiş farklı formüller okumak zorundaydı. Tanrı heykellerine, bir nevi evinin temizlenmesine ve günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına ihtiyaç duyan bir insan algısıyla muamele edilirdi (Adolf, 1894: 273). Tapınaklarda görevli rahipler aynı zamanda bir takım çalgı aletleriyle ilahiler icra ederlerdi. Tarihçi Demetrius, Mısırlı din adamlarının lir ve flüt kullanarak yüksek sesle birtakım ilahiler okuduklarını rivayet ederek bu durumu eleştirir ve dehşet verici bulur (Demetrius: 105).

Heykellerin tanrının tezahürü olduğu inancı, “Ani’nin Dersi” adındaki metinde şu şekilde açıklanır:

Bu dünyanın tanrısı gökteki güneştir.

Tasvirleri dünyadayken,

Günlük yiyecek olarak tütsü verilince

Hoşnut olur doğuşların efendisi. (T. Wilkinson, 2016: 44).

Günlük ritüellerin ana teması aynı olsa da tanrılarının önem derecesine göre yapılma sıklıkları ve ayrıntıları değişmekteydi. Örneğin; Teb rahipleri günde 60 günlük ritüel gerçekleştirirken, Abydos’daki rahiplerin 36 ritüel gerçekleştirdiği bilinir (Adolf, 1894: 273).

Tapınaklardaki bu günlük ritüeller, birçok insanın iş sahibi olmasına vesile olmuştu. Halkın büyük bir kısmı bu günlük ritüeller için gerekli olan sunular için çalışmaktaydı. İlk dönemlerde rahiplik kurumu yoktu. Bütün rahipler halkın içindeki

erkeklerden seçilirdi. Rahip olmanın da belli süresi vardı. Bu süre içerisinde rahipler, ücretlerinin bir parçası olarak tanrının masasından yiyecek olabiliyorlardı(Teeter, 2011: 51-52).

Günlük ritüellerin yiyecek miktarı devasa boyutlara ulaşmaktaydı. Bu miktarları içeren en önemli metinlerden biri Teb’de bulunmuştu ve Karnak Tapınağı’nın ön avlusunda bulunan, küçük Ramses Tapınağı için günlük yiyecek ihtiyacının bilgisini içermektedir. Bu metin, tapınağın günlük tahıl ihtiyacının 20 çuval olduğunu belirtir. Daha geniş bilgiler veren bir diğer metin ise yine Karnak Tapınağı’nda listelenmiştir. Bu listeye göre tapınağın günlük ritüeller için ihtiyacı olan: 21 çuval tahıl, 6 kümes hayvanı, 2 veya 3 şarap şişesi, 14 meyve sepeti, 4 veya daha fazla tütü sepeti, 4 bal küpü, 2 ölçü yağ, 10 demet çiçek sepeti ve sebze demetinden oluşuyordu. Bu sunular tanrıların etki alanlarındaki topraklardan tedarik edilirdi. Bu tarım arazileri genellikle tapınaktan uzak bölgelerde olurdu. Örneğin; Karnak’daki Amon Tapınağı’nın, Mısır’ın kuzey ve güney bölgelerinde büyük arazileri bulunmaktaydı(Teeter, 2011: 53).

Zamanla rahiplik bir kurum haline geldi ve rahiplerin halktan seçilme işlemine son verildi. Bu durum, tapınağın kutsal alanlarında uygulanan en kutsal işlemlere artık halkın katılamaması anlamına geliyordu. Rahiplik kurumunun keskin çizgilerle ayrıldığı Yeni Krallık zamanında artık mevcut tapınaklara ek olarak daha küçük mabetler de yapıldı. Bu mabetlerde ibadet edilebiliyor, adaklar sunulabiliyordu. Festivaller ise hala halkın doğrudan katılımına izin vermektedir. Bu festivallerde halk bütün işlerini bırakır ve bir araya gelirdi(Teeter, 2011: 56-57; Wilkinson, 2016: 48).

3.2. BELİRLİ ARALIKLARLA TEKRARLANAN DİNİ RİTÜELLER

3.2.1. Sed, Heb-Sed ve Opet Ritüelleri

Mısır’da festivallerin çoğu, kralın yenilenmesi ve meşrulaştırılması için yapıldı. Gerçekleştirilen en eski festivallerden biri, bu amaçla yapılan “Sed”, yani “Yıl Dönümü” festivaliydi. Kral öldükten sonra halefi zaman kaybetmeden tahta çıkar, ancak güneşin doğuşu anlamına gelen “kha” yani “taç giyme” töreni daha sonra yapıldı. Taç giyme törenindeMemphis’in duvarlarının çevresinde yürünür ve tören dünyanın yaratılışını simgelerdi. Tören ilk olarak kralın tahta çıkışının 30. yıl dönümünde

gerçekleştirilirdi. I. Hanedan dönemi krallarından Den⁴⁶ döneminde, iki ülkenin birliğine gönderme yapan iki sembol ortaya çıkmıştı. Bunlar;“*nsw-bty*” yani “*Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı*” unvanıydı. Kralın yenilenmesine olanak sağlayan “*hebsed*” yani “jübile⁴⁷” töreni ise, Sed şenliğinden daha sık aralıklarla kutlanan bir törendi. Yeni Krallık döneminden itibaren daha sık gerçekleştirilen bu festivalde özel bir giysi giyen kral, kırmızı taç ile beyaz tacı takar ve oluşturulan iki adet“B” şeklindeki platformda, çember çizerek koşuktan sonra tahta çıkardı. Sed Festivali, esas olarak kralın fiziki iktidarını ve yönetme gücünü ispatlamak için gerçekleştirilirdi(Brewer, Teeter, 2011: 43, 114; Freeman, 2013: 30; Kuhrt, 2009: 194; İnan, 1987: 167).

İlk iki hanedanı kapsayan ve “This Çağı” olarak bilinen Erken Hanedan döneminden geriye çok az sayıda buluntuya ulaşılmıştır. Bunlardan biri, Sed şenliğinde yapılan kral heykeli olup, Sed şenliğinde eski kralın heykelinin gömüldüğü ve heykeliyle beraber gençleşmiş kralın tahta çıktığı anlaşılmaktadır. I. Hanedanın sonundan itibaren düzenlenen bu şenliklerde yöneticiler,“*Horus’a hizmet*” adı altında bir vergi de toplardı (Bell, 1997: 130; Desplancques, 2016: 44; Hornung, 2004b: 19).

Şenlik, sığır sayımları ve bina teftişleri ile başlar ve kralın tören alayında Sed kostümüyle ortaya çıkışıyla devam ederdi. Sonrasında insanlardan uzak bir binada, kralın gücünün yenilenebilmesi içingerçekleştirilen seremoni sonunda gençleştiğine inanılan kralın, tören kameriyesine oturmasıyla bağlılık yeminleri kabul edilirdi. Bundan sonra çeşitli tanrıların tapınakları ziyaret edilir ve kıyafetini değiştirip törensel koşusunu yapan kral, koşunun başarıyla tamamlanmasıyla tanrılara hediye sunardı. Törenin sonunda kralın, kendisine sunulan yay ile dört ana yöne ok atması, dünya hâkimiyeti iddiasının göstergesiydi (Kuhrt, 2009: 281-282).

Sed şenliğinde kralın yenilendiği ilan edildikten sonra “*Saha Ced*” denilen Ced⁴⁸’indikilme töreni başlar. Bu tören istikrarı temsil ettiği gibi, Mısır Krallığı’nın bölünmez bütünlüğünün korunması, ülkede kıtlık olmaması ve refahın bozulmaması

⁴⁶I. Hanedanın 4. kralı kabul edilen Den, “Yukarı ve Aşağı Mısır kralı” unvanını ilk kullanan kral olması dolayısıyla önem taşır (Hornung, 2004b: 17).

⁴⁷“Jubile: İbranice’deki koç sözcüğünden türetilmiş bir kelime. [Yahudi Tarihinde] Her “elli yılda bir” koç boynuzlarından yapılma “jübile yılı”nın başladığı duyurulurdu. Bu yılın başlamasıyla birlikte ülkenin her yerinde tarlalar işlenmeden bırakılır, İbrani köleler azat edilir, daha önce satılmış araziler, kır evleri ya da etrafı duvarlarla çevrili olmayan şehirler eski sahiplerine ya da mirasçılara devredilirdi. Ayrıca bir olayın, durumun vb. ellinci yıldönümü, ellinci yıldönümü kutlaması” (Freeman, 2013: 30)

⁴⁸Ced, Yukarı ve Aşağı Mısır’ın bitkileri ile sarılmış olan, uzun ve kalın ağaç parçasına verilen isimdi (İnan, 1987: 167).

gibi temennileri de içerir. Kral halatlara sarılmış cedi çevresindekilerin yardımıyla dikmesiyle bütün temennilerin gerçekleşeceğine inanılırdı(Kurhan, 1994.b: 274).

Bu törenle alakalı Coser'in mezar kompleksinden önemli bilgiler edinilmektedir. Kral, Sed Töreni kutlamaya ebedi yaşamında da devam etmek istediği için, basamaklı piramidin yanındaki surlara yapay binalar ilave edilmiştir. Burada görülen kabartmalarda firavun, sırtına kısa bir harmani giyip kortejin başında ilerleyerek “*kraliyet çocukları*” resimlerinin önünde durur, Yukarı ve Aşağı Mısır krallığını vurgulamak üzere şenlik çadırının her iki tarafına da oturur(Desplancques, 2016: 52-53).

Hatşepsut döneminde ise Sed festivaline benzer yeni bir festival olarak“*Opet*” festivali düzenlenmeye başlamıştır. Opet festivali Amon'un yenilenmesi ve kozmosun güvence altına alınması gibi ana temalar içerdiği için oldukça önemli sayılmıştır. Dolayısıyla bu ritüel oldukça dikkatli ve kral nezaretinde yapılmalıydı (Bell, 1997: 157).

Opet festivalinde Amon, Mut ve Konsu'nun heykeli ile kralın kutsal resimleri Karnak Tapınağı'ndan Luksor Tapınağı'na taşınırdı. Luksor ve Karnak tapınakları arasındaki ilişkiye, Tutankhamon döneminde yontulmuş rölyeflerde atıflar bulunur. Bu rölyeflerin verdiği bilgilere göre, her yıl Opet adı verilen Nil'in taşmasının zirve noktasında, yeni yıl festivali yapılırdı. Bu festival sırasında kral, barkalarında bulunan üç tanrıya da sunularda bulunur, ardından barkalar *wab* rahiplerinin omuzlarında ilerler. Leopar derisi giymiş olan dört rahip barkada tanrı heykellerine eşlik ederlerdi. Amon'un heykeli kutsal kayıkla Karnak'tanLuksor'a getirilirdi. Ziyaret üç hafta sürerdi. Böylece Amon'un kralla birliği vurgulanır, düzenlenen törenler ve eğlenceler sırasında kurbanlar kesilirdi (Bell, 1997: 160; Brewer ve Teeter, 2011: 51; Gates, 2015: 158).

Opet Festivali, halkın tapınak ritüellerine katılmasının tek yoluydu. Halk bu şenlikte şarkı söyler, Nil kıyılarına sıralanır ve kayıkla Karnak'taki tapınağından Luksor tapınağını ziyaret için çıkmış, mücevherlerle süslenmiş Amon heykeli geçtiği sırada yere kapaklanır, saygı gösterisinde bulunurdu(Freeman, 2013: 51- 52).

Mısırlıların zihninde Opet, Sed ve Jübile Festivalleri, kaosun bitişi ve Maat'ın kaosa üstün gelmesi şeklinde tezahür ediyordu. Dolayısıyla özellikle bu festivallere katılım çok önemliydi. Zira yukarıda bahsedildiği üzere bu dönemlerde kral gençleşir,

halkına daha uzun yıllar adil bir şekilde hükmedebilirdi. Ancak bu üç festivale katılımın bölgesel olduğunu belirtmekte fayda vardır(Teeter, 2011: 57).

3.2.2. Khoiakve Zafer Ritüelleri

Khoiak Ritüeli, Nil'in geri çekilip, ekinlerin filizlendiği zaman olan 4. ayın sonunda, Osiris için gerçekleştirilirdi. Mısırlılara göre Nil'in kurumasıyla bitkilerin ölümü Osiris'in öldüğü zamana, bitki örtüsünün yeniden hayata gelişi ise Osiris'in İsis tarafından yeniden canlandırılması dönemine denk gelirdi. Yani Osiris, rol aldığı mit ile Mısırlılar için yeniden doğuşu sembolize etmekteydi. Bu yüzden kendisi adına Mısır'ın birçok bölgesinde tapınaklar kurulmuştu. Bunların en önemlisi Abydos'taydı(Halman, 1995: 36; Teeter, 2011: 58).

Abydos, Osiris'i onurlandırmanın dışında, ölümlerinde Osiris'le birleşen kraliyet atalarını da onurlandıran bir site olmuştu. Halen 1905 yılında StephenHarvey tarafından kazılıp analiz edilen bu kalıntıların, tapınakların yanı sıra piramit anıtlarını da içerdiği bilinmektedir. Khoiak ritüeli de genel olarak bu bölgede gerçekleştirilirdi. Dolayısıyla festivalle ilgili en erken kayıtlara Abydos'da rastlanmakla birlikte, bilgiler özellikle Orta Krallık metinlerinde ve krallık anıtlarından edinilir. Bilgilerin Orta Krallık döneminde artmasının sebebi ise; Mısırlılar için Osiris'in, Orta Krallık döneminden itibaren, ölümsüzlüğü bütün insanlıkla paylaşan bir halk tanrısı haline gelmesinden, bunun sonucunda diğer tanrılardan daha farklı bir yere sahip oluşundan kaynaklanır. Bu kayıtlardan, senaryonun geneli hakkında bilgi edinilemez. Ancak izole edilmiş olaylara atıfta bulunduğu belirtilir. Sed, Jübile ve Opet ritüellerinin aksine, Khoiak festivaline katılım ülke çapında gerçekleşirdi(Bryan, 2000: 211; Halman, 1995: 36-37; Rosenberg, 2003: 257; Teeter, 2011: 59-61).

Dendara'dakiHathor Tapınağındaki bilgiler başta olmak üzere, daha geç dönemlere ait kalıntılar Khoiak Ritüeliyle ilgili bilginin artmasını sağlar. Çeşitli türleri olan bu ritüelin ana konusu, yukarıda Antroponogia anlayışında da anlatıldığı üzere, Osiris'inSeth tarafından parçalanması, İsis ve Neptys'in onun parçalarını bileştirmesi ve yeniden canlandırması üzerine kurulmuştur Kralın Khoiak'daki rolü, sadık evlat Horus olarak babasının intikamını almaktı. Ancak bununla birlikte Orta Krallıktan kalma belgeler, tıpkı günlük ritüellerde olduğu gibi, kralın kendi yerine bir rahibi naibi

olarak atadığını gösterir. Rahipler rollerini oynarken kostüm giyip giymediklerini ya da tanrıların temsilcileri olarak durup durmadığı bilinmemektedir (Teeter, 2011: 58-61).

Ritüelin bir kısmı halkın erişimine yasak olan, tapınağın özel bölümlerinde gerçekleştirilirdi. Sonraki bölümler ise halkın katılabileceği ve izleyebileceği yerlerde devam ederdi. Osiris heykeli değerli taşlarla süslenir, teknesi, *Wepwawet* önderliğinde yola çıkardı. *Wepwawet*'in bu yolculuğa önderlik etmesinin ise önemli bir sebebi vardı. Onun adının anlamı “*Yolların Açıcısı*” idi (Teeter, 2011: 61).

Halk, ülkenin her yerinden bu tören için gelir ve piyese katılırdı. Osiris'in ölüm sahnesinde halk ağlayıp kendini yerden yere atar hatta birbirlerine saldıırırlardı. Diriliş esnasında ise törenin en sevinçli anı yaşanırdı. Canlandırmanın sonunda Horus ile Set'in orduları karşılaşır ve yine bütün halkın katıldığı bu çatışmada ölen kimse olmasa da zarar görenler olurdu. Her yıl düzenlenen Osiris'i anma töreni, dram sanatının en büyük örneklerindendir (Halman, 1995: 37).

Osiris'in kardeşi Seth ile giriştiği taht kavgası sırasında, Seth'in, Osiris'i bir sandığa kapatıp Nil sularına bırakması ve sonrasında parçalara ayırıp öldürmesi mitinden dolayı, Mısırlılar boğulan insanları ermiş kabul ederdi. Khoiak ritüelinde Osiris mitinin bu kısmına vurgu yapmak amacıyla, tanrının çeşitli yönlerini vurgulayacak şekilde, farklı malzemelerden heykeller yapılırdı. Ancak genellikle bu heykellerin bereketi temsilen çamurdan yapıp, tahıl ile kaplanıp, ketene sarıldığı ve boyutunun yaklaşık 30cm olduğu bilinir. Heykelcikler yapım aşamasından sonra Nil sularına bırakılırdı. Gece olunca rahipler Nil sularına dalıp altın bir kupayı suyla doldurur, böylece Osiris bulunmuş olurdu. Halk ise bu ritüele sevinç çılgınlıkları ile katılırdı (Gezgin, 2009: 56-57; Teeter, 2011: 62).

Ritüel sırasında halk, ölmüş yakınlarını ve ziyaretlerini ölümsüzleştirmek adına kalıcı bir eser bırakma arzusuyla küçük dikilitaşlar yaptırırdı. Bu taşlardan birinde Osiris'in sadece kraliyet için değil, halk için de ne derece önemli bir tanrı olduğu anlaşılabilir:

“Büyük tanrının (Osiris) yanında ona sunaklar sunuldu. Buziris'teki büyükler, Abidos'taki büyükler ve ulema onu yüceltiyor. Huzur içinde, huzur içinde arzu ettiği yolları kendine açıyor... Ona Batının yolunda ilerlemesi için el uzatıyor. Gece

gemisinde kürek çekiyor ve gündüz gemisinde seyrediyor. Büyük tanrının eşliğinde yol alıyor” (Kurhan, 1993b: 720).

Osiris mitinin devamı niteliğinde olan, oğlu Horus’un Seth’e karşı kazandığı krallık hakkının zaferi Mısır’da başka bir festivalin konusu olmuştur. Bu mite binaen Horus’un kültür merkezlerinden biri olan Edfu⁴⁹’da Zafer Festivali kutlanır. Sergilenen oyunda mitolojiye bağlı kalınarak Seth, su aygırı olarak canlandırılıp on yerinden zıpkınlanır. Horus, su aygırı olan Seth’in sırtına binip kafasını mızraklaması ile zaferini tekrar tekrar kazanır. Nihayetinde Horus, Yukarı ve Aşağı Mısır tacını takar. Ritüelin sonunda su aygırından yapılan kek kesilerek yenir ve Seth’in mağlubiyeti bir kez daha vurgulanırdı (Hart, 2017: 58-59).

3.3. Özel Durumlarda Gerçekleştirilen Ritüeller

Belirli günlerde gerçekleştirilen ritüeller dışında, özel durumlarda icra edilen ritüeller de bulunmaktaydı. Bu durumlardan en önemli ikisi; savaş ve hastalık konularıydı. Mısırlılar da diğer uygarlıklar gibi düşmanlarını mağlup edebilme gücünü tanrılardan aldıklarına inanırlardı. Narmer’den önceki dönemlerde kazanılan zafer tasvir edilirken, tanrının zafere doğrudan katılmasını simgeleyen el figürü kullanılırdı. Ancak Narmer paleti ve sonraki dönemlerde kralın eylemi tek başına yaparken tasvir edildiği, tanrı sancakları ise krala yardımcı olarak vurgulandığı göze çarpar. Mısır tapınakları düşmanların yok ediliş tasvirleriyle bezelidir. Özellikle krala tabi olan halkları temsil eden dokuz yay teması, Yeni Krallık döneminde öne çıkar. Yeni Krallık dönemi seferler açısından en parlak dönem olduğu gibi, Mısır sınırlarının da en fazla genişlediği dönemdir. Mısır ordusunun genelini yaya askerler oluşturmaktaydı. Kadeş Savaşı ile ilgili günümüze ulaşmış bilgilere göre savaşta yaya askerlerden oluşan ordu, Amon, Ra, Seth ve Ptah olmak üzere dört bölükten oluşmaktaydı. Bu isimlendirmeler bölüklere tanrıların güç ve kudretini sağlamayı amaçlamıştı. Bu dönemde seferler Amon için gerçekleştirilir ve ele geçen ganimetler de aynı şekilde Amon’a sunulurdu. Kral askeri gücünü kanıtlamak için bu tapınak töreni sırasında bütün asileri temsilen savaş suçlularını idam ettirirdi (Brewer ve Teeter, 2011:94; Desplancques, 2016:80; Frankfort, 1989: 120; Kuhrt, 2009: 279). Ayrıca savaşlara katılan askerler öldürdükleri düşman askeri sayısınca ücret alırlardı. Bundan dolayı Mısırlılar öldürdükleri düşmanın

⁴⁹ Yukarı Mısır’da bulunan Edfu şehrinde tanrı Horus’a adanmış bir tapınak bulunur (Hart, 2017: 58).

sağ elini keserek heybelerine koyarlardı. Savaşlardan sonra üst üste yığılan bu ellerden dolayı tepecikler meydana gelirdi. Düşman askerinden koparılan bu eller, zaferi simgeleyen tanrının eli motifiyle de yakından ilgilidir.

Mısırlılar ayrıca yayılmalarına engel olmak isteyen kabileleri “Lanetleme Metinleri” ile yok edebileceklerine inanırlardı. Bu ritüelde malum kişilerin isimleri heykelcik ya da kapların üzerine yazılır, kaplar yere fırlatarak kırılırdı(Hornung, 2004b:65). Lanetleme Metinlerine bazen düşmanların, Apophis veya Seth ile bağdaştırıldığı görülür. Dolayısıyla Yeraltı Kitaplarında gösterilen Ra'nın düşmanlarıyla aynı şekilde bağlanır. Nubia'daki Mısır'ın Mirgissa kalesine yakın bir çukurda yüzlerce çanak çömlek ve yaklaşık 350 heykelcik bulunmuştur.Kil heykelcikler bir fırında pişirilerek yakılır, ardından gömülürdü. Ayrıca balmumundan yapılmış figürlerin de fırınlarda yakıldığı bilinmektedir. Bazı sihirli papirüsler kazanlarda ya da fırınlarda düşmanların yakıldığını gösteren tasvirler içerir. Bununla birlikte idam edilen hainlerin ve yabancı düşmanların vücutları bazen dış duvarlara çivilenirdi (Pinch, 1994: 93-94).

Yapılma zamanı ihtiyaç durumuna göre değişen bir diğer ritüel türü hastalıklar için gerçekleştirilen ritüellerdir. Mısırlılara göre hastalık insanın başına, tanrılara gerekli ihtimamı göstermediğinden ya da yaptığı bir yanlıştan dolayı gelirdi. Bu inanç, bütün Eskiçağ insanları gibi Mısırlıları da hastalıklardan korunmak ya da iyileşmek için çeşitli yollara başvurmaya itmiştir.

Mısırlıların tedavi seçimine ilişkin ipuçları, genellikle soruna neden olan gücün tanısında yatardı. İlkel tıp, herhangi bir hastalık veya kazanın hem acil hem de nihai sebebini arar. Acil neden belli olabilir veya bir varsayım meselesi olabilir. Örneğin; bir akrep ısırığı, hastanın sıkıntısı için bariz bir şekilde bir şeye doğrudan yol açan acil sebeptir. Yani acil sebep, problemin nasıl olduğunu anlatır. Nihai sebep ise nedenini açıklamaya çalışır. Yani akrep ısırığının nihai nedeni, hayalet gibi kötü niyetli veya düzen ile kaos arasındaki savaş olabilir. Dolayısıyla tedavi seçimine ilişkin ipuçları, genellikle soruna neden olan gücün tanısında yatmalıdır (Pinch, 1994: 138).

Maat doğruluk, adalet ve düzen tanrıçası olarak kabul edildiğinden; politik konulardaki nüfuzunun yanında, insanların hasta olmasından da sorumlu sayılan tanrılardan biri olarak kabul edilirdi (Zucconi, 2007: 27).Sekhmet de, “*yaşamın sahibi*” unvanıyla salgın hastalıkları gerçekleştiren bir tanrıça olarak kabul

edildiğigibi şifa verici özelliğiyle iki ayrı karakteristik özelliğe sahip olarak kabul edilirdi (R. Wilkinson, 2016: 181).Salgınlar, yılın son aylarındaki sıcak ve nemli hava ile ilişkiliydi, ancak nihai nedeninin tanrıça Sekhmet'in korkunç gücü olduğu düşünülüyordu. Mısırlı bir doktor veya Sekhmet rahibi, acil nedeni tedavi ederken, nihai nedeni de ele almaya çalışabilirdi.Sekhmet'in şifa verici gücünden dolayı Edwin Smith gibi tıbbi papirüslerde hastaları iyileştirmek için yapılan ritüellerde büyü sözleri söylemesi gerkenler arasında Sekhmet rahipleri de sayılmaktadır (Pinch, 1994: 133-134, 138).

2000'li yıllara tarihlenen metin, kızgın bir ruhun, kişiyi zehirlemesini büyü yolu ile engellemek için yapılması gereken yöntemlerle ilgili bilgiler içerir. Metne göre, zehri salgılayan doğaüstü düşmanın ya da bu düşmanın ailesinin isimlerinin bilinmesi ve ritüelde söylenmesi tedavi için önemli bir adımdır. Aşamalar belirsiz olmakla birlikte, çukur açılmış bir somun ekmeğin üstüne düşmanın isminin yazıldığı ve sihirli sözlerin bu somuna söylendiği belirtilmiştir. Sihirli sözlerin söylenmesinin ardından ekmek yağlı bir ete sarılıp bir kediye yedirilir. Kedi ekmeği yerken, kendi şeklinde tasvir edilen ve tanrıça olduğuna inanılan Matfed'in düşmanı etkisiz hale getirdiği zannedilirdi(Pinch, 1994: 87-88).

Tedavi yöntemlerinden bir diğertanrı ve tanrıça heykelleri yaptırmaktır.Mısır kralları da halkın sağlığı için çeşitli tanrı ya da kutsal hayvan heykelleri yaptırmıştı. Bu durum kralların büyüden sosyal meseleler için de faydalandığını göstermektedir. El-Makrizi yapılan heykeller için, Hitat adlı kitabında şu cümlelere yer vermiştir: “Bir ayağı üstünde durur ve havaya kaldırdığı bir tek kolu vardır. Alnında ve vücudunda yazılar bulunmaktadır. Penis çok belirgindir.” Yine aynı konuyla ilgili, yazarı bilinmeyen Ahbaru'z Zaman kitabında ise şu cümleler yer alır: “İki büyük göğüsü olan inek (heykeli); sütü azalan ya da kesilen bir kadın ona dokunursa sütü gelir.” Bu kitapta ayrıca kral Menkaus⁵⁰ isimli kralın yaptırdığı heykellerden ve heykellerin kullanım alanından bahseder: “bütün hastalıkları iyileştiren heykellerle dolu bir ev yaptırmış ve her birinin üstüne neyi iyileştirdiğini yazdırmıştır. Böylece insanlar ve diğer krallar yıkılana kadar bu evden faydalanmıştır.” Kitabın yazarı Mısır'da hayvan kültüne değinirken boğa ve ineği aynı hayvan olarak benimseyerek yorumlamıştır. Kitapta boğaya ilk tapan kral Menaus hakkında şu cümleler zikredilmiştir:

⁵⁰ Kral Menes'in Arapça kaynaklarda ismi Menkaus olarak geçer.

Bunun sebebi kralın hasta ve umutsuz oluşuydu. Rüyasında ona “İneklere tapmaktan başka hiçbir şey seni kurtaramayacak” diyen bir ruh gördü, çünkü boğa burcu dönemiydi. Uyanır uyanmaz emir verdi, benekli bir boğa getirilip sarayda onun için bir mabet yapıldı. Kral gizlice ona taptı ve iyileşti... Onların kitaplarından bazılarına göre, bir süre sonra boğa, altından, içi boş bir heykelini yapmalarını, içine başından ve kuyruğundan alacakları bir miktar kılı, boynuzundan ve toynaklarından kazıyacakları parçaları koymalarını emretmiştir. Daha sonra, ölünce bedenini bir taş lahide yerleştirmelerini ve heykelini de üstüne koymalarını emretmiştir. Bunu, Satürn Boğa burcundayken ve güneş ona üç kere bakarken yapacaklardı. Heykele yedi gezegenin işaretleri kazanacaktı. Kutsal boğa gömüldükten sonra, Mısır’ın dört bir yanından ve komşu bölgelerden gelen insanlar mabedine akın edip adaklar adardı ve o da ne isterlerse söylerdi(El- Daly, 2013:101-117).

III. Amenofis hasta olduğu dönemde Mut ve ölümler tapınağına tanrıça Sekhmet’in yaklaşık olarak 600 heykelini diktirmiştir Sekhmet hastalık ve şifa veren tanrıça olarak kabul edildiğinden bu eylem tanrıçayı memnun etmek ve iyileşmek adına yapılmış olmalıdır (Hornung, 2003: 104). Heykellerin yanında hastalıktan kurtulma amaçlı yapılan bir diğer uygulama tapınaklara diktirilen stellerdi. Deyr el-Medine⁵¹, de bulunan, hastalıktan kurtulma amacıyla küçük tapınaklara dikilmiş stellerden biri Neferabu’nun stelidir. Bu stelde şu satırlar yer alır:

*Maat’ın Efendisi Ptah huzurunda yalan yere yemin etmiş bir adamım,
O da gündüz karanlığa mahkum etti beni.
Kudretinden aptallar ve akıllılar ibret alsın,
Küçükler ve büyükler:
Görün kimsenin yaptıklarını yanına bırakmaz!
Ptah adını ağzınıza yalan yere almayın,
İşte yalan yere adını anan tepetaklak olur! (Kuhrt, 2009: 290-291).*

Mısırlılar hastalıktan kurtulma amacının yanında, iyileştikten sonra tanrıya şükranlarını da yine stel diktirme yoluyla gerçekleştirirdi. Deir- el-Medina’da çalışan bir zanaatkar, oğlunu iyileştirdiği için Amon-Ra’ya şükranlarını sunmak amacıyla diktirdiği stel XIV. yüzyıla tarihlenir. Nebra, oğlunun hastalığının nedenini; genç adam tarafından

⁵¹Batı Teb’de bulunan, Eski Mısır’da işçilerin köyü olarak kullanılan bölge (Hart, 2017: 103).

işlenen bazı günahlardan, tanrıların hoşnut olmaması olarak açıklamıştır. Oğlu ölümün eşiğindeyken Amon-Ra'dan yardım istemek amacıyla Karnak tapınağına giden Nebra, stelde Amon-Ra'dan “*duaları dinleyen*” sıfatıyla bahsetmiştir (Pinch, 1994: 136, 138).

*Karnak'ın efendisi Amon-Ra,
Thebes içindeki yüce tanrı;
Duaları duyan yüce tanrı,
Sıkıntılı alçak gönüllünün sesine gelen;
Acınası durumda olana nefesini veren kişi*(Gunn, 1916: 83).

Yukarıda, Nebra'nın oğlu için yardım istemek amacıyla Karnak Tapınağına gitmesi örneğinden de anlaşılacağı üzere, Mısırlılar hastalıklarının tedavisi için tapınak ziyaretlerinde de bulunurlardı. Örneğin; Deir el-Bahri'de Hatšepsut tarafından yaptırılan tapınağın bir kısmı, ilerleyen zamanlarda İmhotep için bir tapınağa dönüşmüştür. İnsanlar bu tapınağı şifa bulmak veya doğurganlık problemlerine yardım istemek için ziyaret ederdi. Bununla birlikte İmhotep'in Sakarra'da olduğu düşünülen mezarı, model uzuvları ve organlarını adak olarak bırakan hastalar tarafından ziyaret edilirdi (Pinch, 1994: 137).

Mısırlılar hastalıkları tedavi etmesi, kısırlığı gidermesi ya da düşmanları yenmeleri için ölmüş insanların onlara yardım edebileceklerine inanırlar ve bu yardım isteklerini yazıyla dile getirirlerdi (Brewer ve Teeter, 2011: 117). Ya da hastalıklarının sebepleri de yine ölü insanlar olabilirdi (Zucconi, 2007: 29). Çok yaygın olmasa da “Ölülere Mektuplar”ın örneklerine Eski Krallık döneminden, XXI. Hanedan dönemine kadar rastlanmaktadır. Günümüze ulaşan Yeni Krallığa tarihlenmiş bir mektupta adam ölen karısına; ellerini onun üzerinden çekmesini, hastayken ona iyi baktığını, onun için iyi bir cenaze töreni düzenlediğini ve onun ölümünden sonra evlenmediğini yazmıştır (Brewer ve Teeter, 2011: 117).

3.4. ESKİ MISIR'DA ÖLÜM OLGUSU ve DEFİN RİTÜELİ

3.4.1. Ölümünden Sonraki Yaşam

Eski Mısır inancında ölü kültürünün önemli bir yer teşkil etmesi, dikkatleri Eskatalogia öykülerine çekmiştir. İnisiyeler, insanın altı âleminden oluştuğunu ve bu âlemlerin üçünün maddi, diğer üçünün ruhani olduğunu tasavvur ederdi. Maddi yön; beden, isim ve gölgeden oluşurken, ruhanî yön ise; ba, ankh ve ka şeklinde temsil edilirdi (Üstüner, 1998:83).

Mısırlıların zihnindeki insan bölümlerinden maddi olan kısımlarından biri olan bedenın önemi, mumyalama işlemlerinde açığa çıkarılırken, yukarıda da bahsedildiği üzere isim, bir insanın hem yeryüzünde hem de ötedünyada var olabilmesi için gerekliydi. Gölge ise ilahi gücün bir yansıması olarak, bedenın bir silüeti olarak hayal edildi. Ancak ruhla ilgili olan bölümlerin anlaşılması ve açıklanması, maddi kısımlara oranla daha güçtür (Bell, 1997: 131).

Ruh ile ilgili bölümlerden biri olan ba, insan başlı bir kuş olarak tasvir edilir. Beslenme ve cinsel aktivitenin devam etmesi gibi fiziksel ihtiyaçları olan ba'ya “manevi beden” tanımlaması yapılabilir. Ankh, etkili eylem ve konuşmayla mumyalamadan sonra ölü bedenle bütünleşmeye ihtiyaç duyardı. Ankh, insanlarla iletişime geçen, gerekli ritüeller yerine getirilmeden defnedilen ölü kişinin, insanlara zarar veren ruhani bölümüydu. Yaşamını yeryüzü ve ötedünya arasında sürdürdü. Ka ise kişiye özel bir olgu olmaktan ziyade aileye has bir kavramdı ve kendi içinde sonsuz olarak çoğalarak, yaşam gücünün kişileşmesi olarak algılandı. Bu efsanevi ilahi ata sayesinde Mısırlılar tanrının ka'ları ile bağlantı kurabileceğine inanmıştır (Bell, 1997: 131-132).

Neolitik Çağ'dan itibaren görülen ve zaman içerisinde geliştirilen inanca göre Ka, Zet'ten⁵² ayrılır, Amenti denilen ötedünyada 3000 yıl yaşadıktan sonra belirli şartları sağlarsa yaşamaya devam eder ve nihayetinde bir gün Ka, Zet'e geri dönerdi. Bu aşamaların başlangıcı ise, cenaze kültüydu(Champdor, 1984:68,70; Eczacıbaşı Sanat Ans. 1997:1238).

Eskiçağ uygarlıklarının farklı defin yöntemleri kullanması, bu uygarlıklardaki ölüm olgusunun ve ölümden sonraki muhtemel yaşamla ilgili inançların aynı olmamasının bir sonucudur. Mısırlılar ölümden sonra da güzel bir ötedünya hayal ettiklerinden ve bedenın bozulmaması gerektiğine inandıklarından mumyalama tekniğini geliştirmişlerdir (Sevinç, 2012:2778).

Arkeolojik araştırmalar, Yukarı Mısır definlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Definler, ölü kişinin, batan güneşin evi olan batıya bakacak biçimde yatırılmasıyla gerçekleşiyordu. Nakada ve Hierakonpolis yerleşimlerinde bulunan mezarlarda değerli maden ve taşlardan oluşan eşyalara rastlanmıştır. Hanedanlar Öncesi dönemde ölümler

⁵²Zet: beden (Üstüner, 1998: 83).

basit bir çukura gömülürdü⁵³. Bu çukurlara kozmetik ürünler, süsler, birkaç çanak çömlek gibi basit mezar hediyeleri eklenmekteydi. Hanedanlar Döneminde ise bedenin mumyalanması, özenle seçilmiş mezar eşyaları gibi uygulamalarla detaylandırılmıştır. Bedenler üç dört metrelik çukurlara, bitişik odalar halinde gömülmeye başlanmıştır. Bu bitişik odalar zamanla kerpiçten yapılmış dikdörtgen biçimli “mastaba” adı verilen bir çatı altında birleştirilmiştir (Gates, 2015: 129-131; Freeman, 2013: 27-28).

Uygarlığın dinî karmaşası ve çeşitliliği, yeraltı dünyası kavramında da kendini gösterir. I. Hanedandan itibaren, kralın ölümüyle, onun ilahi ruhunun bedenden ayrılarak, babası Ra'nın güneş kursuna eşlik etmek için göğe yükseldiğine inanılmaya başlanmıştır. Böylesine önemli bir olayın gerçekleşmesi, elbette dikkat gerektiren bazı işlemlere bağlıydı. İnanişâ göre beslenmeden hayatta kalamayan Ka için gereken bütün ötedünya malzemeleri hazırlanırdı. Kralın Ra'ya ulaşması için tapınak duvarlarına ismi kaydedilmeli ve vücudu korunmalıydı. Yeraltı dünyası tehlikelerle doluydu ve bu tehlikelerin büyü yoluyla alt edilebileceğine inanılırdı. Ancak bu dönemde yüksek rütbeli memurlar kralın özel himayesinde, onun ötedünya hizmetkârı olma umudu taşımaktaydı. Bu yüzden memurlar, mezarlarını firavun mezarlarının yakınında yaptırmaya başladılar. Firavunun yakınında gömülmeye hak kazanan ayrıcalıklı durumda olan ailesi ve yüksek rütbeli memurlar, yani “*şereflendirilmişler*” adı verilen insanlar, yıldızlarla özdeşleştirilmişti. Firavun, güneş tanrısıyla birleşip çevresindekilere emirler vermeye devam ederek krallığını sürdürecekti (Baines ve Malek, 1986: 213; Eliade, 2003b: 122; Freeman, 2013: 31-32).

I. Hanedan krallarından Kral Aha'nın mezarının çevresinde 25 yaşından büyük olmayan, sağlıklı erkeklerden oluşmuş 34 mezar ve bir çift aslan bulunmuştur. Mezar, Ur Kraliyet Mezarları⁵⁴'ndaki kurban edilmiş hizmetkârlar açısından büyük benzerlikler

⁵³Aynı şekilde köpek mezarlarının da en eski örnekleri Hanedanlar Öncesi döneme aittir. Bu mezarlar bazen bir tümülüs ile işaretlenmiş oval veya dikdörtgen çukurlardan oluşmuştur. Ancak bu köpeklerin evcil hayvan mı yoksa totemik hayvan mı olduğu açık değildir. Mısır'da evcil hayvan definleri genellikle sahibinin tabutunda ya da kendine özel bir tabutta ancak sahibinin mezar kompleksi yakınlarında bulunur (İkram, 2013: 301).

⁵⁴Ur krallık mezarlığı başkanlığını SirLeonardWoolley'in yaptığı, İngiliz- Alman ortak kazıları sırasında açığa çıkarılmıştır (Koroğlu, 2016: 31). Yapılan bu kazı ve yürütülen arkeolojik çalışma, bugüne kadar yapılmış en görkemli arkeolojik kazılardan biridir. Çünkü burası kraliyet mezarlığıdır ve bulunan eşyalar mezar sahibinin önemi ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla her cesedin yanında, sıradan mezarlardan farklı olarak hançer, takı, silindir mühür, çanak çömlek, silah, makyaj malzemelerini koymak için tarak kabukları ve sürmek için de aletler bulunmuştur. Ayrıca mezarların çoğunda ceset, tabut içinde ya da hasıra sarılmış olarak kuyunun dibinde bulunmaktadır. Benzer mezar kompleksleri, Ebu Salabih, Kiş ve Hafaci'de ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarların çoğu Antik zamanlarda soyulmuş olsa da geriye kalan

gösterir. Ancak uygulama Ur sülalesinde olduğu gibi Mısır'da da devam etmemiştir. Bu dönemde kadınlar genel olarak kocaları ile beraber gömülürdü. Kadının adı ayrıca belirtilirdi ve mezar sahibi, mutlu bir aile ortamında karısının ona sevgiyle sarıldığı haliyle gösterilirdi. Kralın hizmetkâr ihtiyacını karşılamak için IV. Hanedandan itibaren mezar duvarlarına boyanmış ya da yontulmuş figürler, Orta Krallık'tan itibaren de "uşaptı" denilen mumya şeklindeki heykelcikler geliştirilmişti (Gates, 2015:131; Kuhrt, 2009: 186).

Güneş'in Nil eksenini kesip, ana yönler doğru yol olarak çizdiği haç yönlerine göre planlanan yapılar arasında firavun yapıları başta gelir. Bu ana yönlerden kuzeyin yaratım, güneyin verimlilik, doğunun doğum ve batının ölüm ve yeniden doğuşu simgelediği belirtilmektedir. Mısırlılar için kaostan çıkan evrenin sembolü piramitlerdir. Piramidin tepesindeki piramidyon adı verilen son taş, Nun'un sularından yükselen tepe ve o tepenin üzerinde yükselen güneşi temsil eder. Böylece kral, piramidyon sayesinde göğe yükselebilirdi. Piramitlerin simgesel işlevlerine bakıldığında, dikey eksenin yeryüzünü göğe ve firavunu, babası Ra'ya bağladığı, Nil'e paralel olan kuzey-güney yeryüzü ekseninin, Yukarı Mısır ile Aşağı Mısır arasında birleştirme çizgisi işlevi gördüğü ve güneşin seyrine paralel olan doğu-batı ekseninin ise göksel/kozmik etkilere işaret ettiği üzerinde durulmuştur (Schwars, 2012: 60,65-72).

malzemeler bile etkileyicidir. Özellikle el değmemiş olarak günümüze gelmiş ve bulunan mezarlardan edinilen bilgiler oldukça önemlidir. Bu mezarlardan özellikle 17 tanesi, yapım ve içerikleri bakımından çok önemlidir. Kraliyet mezarlarının bazılarında Ölüler Diyarına giderken, cenaze töreni ve sonrasında ona yardımcı olabilmesi için hizmetkârların öldürülüp mezar içerisinde gömüldükleri görülmektedir. Mezarlardan biri diğerinin neredeyse tam üstünde bulunmakta alttaki mezara eğimli bir geçitle geçirebilmektedir. Woolley alttaki mezara kral mezarı adını vermişti. aşağıya doğru inen bu rampanın bitiminde altı asker iskeleti bakır miğfer ve kargı ile bulunmuştu. Bu kalıntıların ilerisinde üç öküz tarafından çekilen iki araba, *lapislazuli* taşından yapılmış dizginler bulunmuş ve ilerledikçe kalıntılar artmıştır. Arabalardan sonraki ilk kalıntılar elliden fazla kadın ve erkek iskeletiydi. Bir grup kadının iskeletinin yanında altın ve gümüşten, boğa başıyla süslenmiş iki lir bulunmuştu. Mezar odasında ise bir kadın ve iki hizmetkârının cesedi, tahta bir kereste üzerinde bulunmuştu. Bulunan *lapislazuli* silindir mühründe "Puabi, Kraliçe" yazıtıyla bir şölen sahnesi betimlemesi vardır. Kraliçe, güzel giysiler ve altın bir başlıkla gömülmüştü. Buluntular arasında bu başlık dışında keçî, ceylan, boğa gibi figürlerin olduğu ve birbirinden bitki motifleri ile ayrılan, *lapislazuli* boncuklarından yapılmış başka bir başlıkta bulunmaktaydı. Mezopotamya'da bulunan 17 kral mezarının bazılarında insan kurban edildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Özellikle büyük ölüm çukuru adı verilen sahada bulunan 74 hizmetkârın ilaça uyutulup öldürüldüğü bilinmektedir. Dünyanın farklı bölgelerinde bu tip uygulamalar mevcut olsa da Mezopotamya bölgesinin ileri tarihlerinde buna benzer bir uygulamayla karşılaşılmamıştır. Mezopotamya'daki kral mezarlarında mezar sahibiyle birlikte gömülü bulunan hizmetkârlar, askerler ve müzisyenlerin ana mezar mekânında oluşunun nedeni kişisel eşya olarak kabul edilmeleridir. Mezar sahibi ise kişisel ve kült eşyalarıyla birlikte esas mezar odasında bulunur (Ecz. sanat Ans. 1997: 1220; Roaf, 1996: 84-86, 92).

Firavunun bedeni mumyalama işlemi tamamlandıktan sonra piramite taşınırdı. Mısırlılar piramitlerin zirvesindeki son üçgen taş sayesinde kralın göğe ulaştığına inanırlardı. Aynı anda rahipler daha küçük bir piramitte firavunun Ka'sı için ritüeldüzenlerdi. Bu ritüelde firavunun yeniden canlanması kutlanır, babası Osiris ile özdeşleşmesi gerçekleşirdi (Schwars, 2012:72-74).

Kral piramitlerinin hepsinde cenaze ayinlerini düzenlemek üzere iki tapınak bulunmaktaydı. Bu tapınakların ikisi de piramidin doğusunda yer alır. Piramit ve tapınağın, Ra ve güneşin izlediği yola vurgu yapmak amacıyla doğu-batı çizgisinde yerleştirilmiş olmaları dikkat çekicidir. Bu kompleksin en doğusunda vadi tapınağı bulunur. Bu tapınağın amacı; kralın öte dünyadaki rahatı için düzenli aralıklarla törenler gerçekleştirmek ve son ayini yapmaktır. Bununla beraber Mısır mimarisinin kilit yapılarından kral Coser için yapılan Basamaklı Piramit'in avlusunda, kralın gençleşmesi amacıyla yapılan Sed festivalinde gerçekleştirilen geleneksel koşu yarışı için kullanılmak üzere iki "B" biçiminde imleyici bulunmaktadır (Gates, 2015: 135,141-142).

Unas ve Teti gibi erken dönem kral piramitlerinin oda ve koridorlarındaki metinlerden anlaşıldığına göre, Mısırlıların inanışında "cennet" kavramı vardı. Cennet katı, yeryüzünün göklerini şekillendiren dört sütunun taşıdığı dikdörtgen bir levha olup, üzerinde tanrılar ve ölümler, altında ise insanlar yaşamaktaydı. Dünya üzerinde dağların zirveleri gibi bazı noktalar bu levhaya oldukça yakındı. Bu noktalarda yaşayan insanların, levhaya kolayca ulaşip tırmanarak cennete girme şansına sahip olduklarına inanılırdı. Bazı noktalar gökyüzüne çok uzak mesafede olduğundan, ölü kişinin gökyüzüne ulaşmak için Osiris'in de kullandığı, babası Ra tarafından verilen merdivene ihtiyacı vardı. Ancak zamanla mezarlara merdiven koyma uygulamaları sonlandırılmış ve rahipler papirüs üzerine merdiven çizip ölümler kitabından aldıkları metinleri de o papirüse ekleyerek ölünün yanına koymayı tercih etmişlerdir (Budge, 2015: 55-57).

V. Hanedanla birlikte taşralı soylular daha da güçlenmeye başladı. Merkezi yönetimin zayıflamasıyla güçlenen soylular, firavunun otoritesinde gerilemeye yol açtı. Bu durumun en önemli sonucu Osiris kültünün yükselmesiydi. Soylular büyük servetler elde edip, eyaletlerde kendi mezarlarını inşa ettirdiler. Ölen kişi artık kralla yakınlığından değil tamamen kendi yararlılığı bakımından yargılanacaktı. V. Hanedanın

ikinci yarısından itibaren ise memurlar, kralla yakınlıklarını daha fazla vurgulamaya başladı. Bu dönemde kral ve memurlar yeni bir sorumluluk edinip, mezar yazıtlarında, yaptığı olumlu işleri vurgulatırdı(Freeman, 2013: 37; Hornung, 2004b: 39-40).

Orta Krallık döneminde Osiris kültünün yükselişiyle aynı döneme rastlayan Maat'ın bir tanrıça olarak kişiselleşmesi ve Osiris'in yargısı esnasında maat tüyünün kullanılıyor olması, kralın ötedünyadaki yerini daha da sağlamlaştırmış olmalıdır. Çünkü yukarıda da değinildiği üzere kralda aranan üç özellikten biri maattır.

Mısırlılar için Nun'un ilkel suları, yaşamdaki her şeyin başı ve sonudur. Dünya gibi ötedünya da üç katmandan oluşur. Geb, Shu ve Nut'un oluşturduğu katmanlar Nun'un suları tarafından sınırlandırılmış bulunmaktadır. Nun'un kaos yapısı tehditkar gücünü simgelerken, yaratımın bütün tohumlarını da barındırır. Mısır'da hayat, kaos ve düzen arasındaki devinimde zıtları bağdaştırma girişimidir. Osiris'in kırbaç ve asayı göğsünde çapraz tutması, ölümü yenmek için çekme ve itme temsilindeki gibi karşıt güçleri birleştirmek gerektiğini vurgular. Bu semboller, Krallar Vadisi'nde etkisini gösterir. Krallar Vadisi'nde mezarlar piramitlerin aksine güneğe açılır. Burada bulunan sütunlu odanın, yağmur yağdığında sızan suları toplamak gibi bir işlevi vardır. Bu sular Osiris'in hükümdarı olduğu ötedünyanın girişini, ilkel okyanus olan Nun'u temsil eder. Gömüt odasına ise, tanrıların bedenini temsilen “Altın Oda” denmiştir (Schwars, 2012: 28,130).

Mısırlılar ne olursa olsun bedenlerinin ve öte dünyada ihtiyaç duyacakları sunular ile malzemelerin korunması gerektiğine inanmışlardır. Çünkü bedenleri ve gerek duyacakları her türlü madde korunursa, onlar da ötedünyada huzurlu bir yaşam sürebilirlerdi. İşte bu inanç, mumyalama ve devasa piramitlerin yapımına neden olmuştur. Mumyalama ile beden, kale gibi korunaklı piramitle de beden ile birlikte ihtiyaç duyulan her şey korunmuş oluyordu(Ceram, 2015:109).

Yeni Krallık firavunlarından I. Tutmosis döneminden itibaren krallar, Nil'in batı yakasında, Teb şehrinin günümüzde Krallar Vadisi olarak bilinen bölgesinde, kayalıkların içine oyulmuş karmaşık mezarlara defnedilmeye başlamıştır. Bu dönemin kral mezarlarında, ölü kralın ötedünyada rehberliğini, korunmasını ve beslenmesini sağlayacak sihirli sözlere rastlanır. Kraliyet mezar tasvirleri; Yeni Krallık döneminin dini metinleri, ölü kralın tanrılar topluluğundaki temsilleri, ölü kralın yargı evresi, ölü

kişinin ihtiyaç duyacağı sunular ve gökyüzünün, takımyıldızların temsilleri olmak üzere beş ana grupta incelenebilir. Bunun yanında kraliyet dışı mezarlarda ise ölenlerin görevleri ve ölümden sonraki cenaze işlemleri ile ilgili sahnelerin tasvirlerine rastlanır (Anderson, 1999: 808; Peck, 1999: 817).

İnsanlar maddi imkânları dâhilinde, yeraltı dünyasının ilk durağı olan mezarları için harcama yapmayı ihmal etmemişlerdir. Zengin kişilerin mezarları⁵⁵ için fazlasıyla harcama yapması, yaşadıkları dönemde prestijini arttıran bir eylem olsa da, nihaî amaç Osiris başta olmak üzere, kendisini tanrılarla özdeşleştirip teknenin bir üyesi olarak güneş döngüsüne katılmaktı. Bu amaç, en başta krallar için geçerli olduğu için, onlar tahta çıkar çıkmaz mezarlarını hazırlatmaya başlardı (Baines ve Malek, 1986:213-214; Schwars, 2012: 131).

Ölünün maddi varlığını sürdürebilmesi için “bin ekmek ve bira, bin sığır ve kümes hayvanı, bin merhem ve giysi” kuralıyla ifade edilen geleneksel ölü adaklarının ihmal edilmemesi için hem kendi mezarının, hem de memur mezarlarının ihtiyaçlarını karşılamak ve rahiplerin maaşlarını ödemek için ölü vakıflarını kurmuştur. Vakıflar bu kültürün maddi temelini oluşturuyordu (Hornung, 2004b: 30-31).

Daha düşük rütbeli memurlar ya da zenginler ise *ka*⁵⁶’larının günlük sunu ihtiyacını karşılamak için daha farklı bir yola başvurmak zorunda kalmışlardır. Çünkü ölü kişinin ailesi bir süre sonra bu sunuları sistematik bir şekilde yerine getiremeyebiliyordu. Bu yüzden kişiler ölmeden önce hazırlattığı mezarlarının duvarlarını, gerekli sunu tasvirleriyle donatmıştır. Bu tasvirler, gerekli büyü sözler söylendiğinde elde edilebileceği için mezar duvarlarına söylenmesi gereken sözler de çizilirdi. Bu sunuların sonsuza kadar sürebilmesi ve bol olabilmesi için ayrıca mezar duvarlarına fırıncı, kasap ve diğer işçilerin figürleri de dahil edilmiştir (Anderson, 1999: 645).

Mısırlılar için isimin, tanrılarının ve insanın vazgeçilmez bir parçasıydı. İsim, ölümden sonraki yaşam için de çok önemliydi. Ölümden sonraki yaşamlarını idame

⁵⁵ Bu mezarların bazılarında otobiyografiler bulunur. Bu otobiyografiler tamamen gerçeği yansıtmıyor olsa da, verilen bilgiler, Eski Mısır’ın etik kurallarının öğrenilmesinde önemli bir bilgi kaynağıdır (Shaw, 2004: 135).

⁵⁶ Antik dönem Mısırlılar insan bedeninin görünmeyen yüzünü ifade etmek için bu tabiri kullanırlardı. İnsan öldükten sonra kendisinden ayrılan *ka*’nın hayvanların bedenine girdiğine inanılırdı. Bu kavramla bir nevi insan ruhu kastedilmektedir.

ettirebilmeleri o insanın kimliğini kanıtlayabilmesine yani isminin silinmemesine bağlıydı. Çünkü dünya yaşamı isim telaffuzundan sonra başlardı ve aynı şekilde ölümden sonraki yaşam da tanrıların ölü kişinin adını tanıyıp söylemeleriyle başlayabilirdi. Bu noktada ölen kişinin oğlu, babasının adını ve hatıralarını unutturmamak için herhangi bir girişimde bulunursa, övgüye değer bir vazife üstlenmiş oluyordu. Mısırlılar, ölülerini layıkıyla defnetmezlerse, ölünün ruhunun rüzgarla gelip onlara türlü eziyetler edeceklerine inanırlardı. Bu inançlar doğrultusunda Mısırlılar, maddiyatları elverdiği ölçüde defin için en iyi ritüel gerekliliklerini yerine getirmeye çalışırlardı. Eski Mısır metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla, ölümler için gerekli olan hususlardan biri de yaşayanların duası ya da onlar için ağlamalarıydı. Mısırlılar ölü kişinin dolunay zamanında, yeraltı dünyasındaki şeytanların kötü nefesiyle yaşayanları zehirleyebileceğine inanırdı. Bu yüzden ölü kişinin arkasından asla kötü konuşmazlar, hatta son vazifelerini yaptıktan sonra ondan bahsetmeyi bile tercih etmezlerdi (Budge, 2015: 102-103, 141; Champdor, 1984: 27, 89; El- Daly, 2013: 130;Schwars, 2012: 84).

Ölü kişinin adının söylenmesiyle, sonsuz yaşamı elde edeceği düşüncesi, Hermopolis şehrindeki Toth yüksek rahibi Petosiris'in mezarındaki yazıtta şu şekilde dile getirilmiştir:

Bu mezarı nekropolise ben inşa ettim.

Orada olan büyük ruhların yanında,

babamın ismi söylensin diye,

ve ağabeyiminki.

Adı söylendiğinde bir adam tekrar canlanır! (Lace, 2013: 11-12).

3.4.2. Mumyalama ile İlgili Ritüeller

Yakınlarının ölü kişiye son vazifelerinin ilk adımı mumyalama işlemiydi. Mısır'da birkaç çeşit mumyalama işlemi vardı. Herodotos'a göre en iyi mumyalama şeklinde; mumyacı işleme, demir bir kanca yardımıyla burun deliklerinden girerek beynin ulaşabildiği kadarını dışarı çıkarmakla ve geri kalanını da asitle eritmekle başlardı. İç organların da çıkarılmasının ardından bedene çeşitli, kokulu maddeler püskürtürdü. Mısırlılar yaşadıkları süre boyunca ciltlerini sıcaktan koruyup yumuşatmak amacıyla yağ kullanmışlardı. Öldükten sonra vücudun yağlanması ritüeli de ölü kişinin cildinin hep yumuşak kalması amacını taşırdı. Çıkarılan iç organlar, Horus'un dört

oğlunun figürleri olan kanopik denilen kavanozlara konurdu. Bu tanrılardan şahin başlı Qebhsennuf, batıyı temsil edip karaciğer ve safra kesesini; insan başlı Mestha, güneyi temsil edip mide ve kalın bağırsağı; çakal başlı Tuamutef, doğuyu temsil edip ciğeri; köpek başlı Hapi ise, kuzeyi temsil edip ince bağırsakları korurdu. Ölüler bu tanrıların yatıştırarak onların koruması altına girmeye çalışırdı. Ölü kişinin mumyalanması esnasında beyin ve diğer iç organlar çıkarılsa da kalp yerinde bırakılırdı. Daha sonra ölü kişi “karnına dövülmüş saf mür ve çeşitli kokular” doldurulup 70 gün sodyum karbonat içinde bırakılır, zamanı geldiğinde ise bedeni çıkarılıp temizlenir ve zamka batırılmış tüller ile baş kısmından başlayarak sargı işlemine geçilirdi. Bu işlem mummyacının yaptığı son işti ve ölü kişi ailesine teslim edilirdi (Budge, 2015: 87-89, 173; Champdor, 1984: 94; Herodotos, 2017: 156-157; Tyldesley, 2008: 22).

Mumyayı teslim alan yakınlar, ölü kişiyi mezarına götürürdü. Cenaze arabasının önünde ve arkasında ağlayan birer kadın olur, bunlar İssis ve Neftis’i temsil ederdi. Tören sonrasında mezar önünde ziyafet verilir ve ardından sembolik olarak Osiris ve Anubis çağırılıp ölenin ruhu teslim edilirdi. Ruh, Osiris’in yargılamasına gitmek için bir yolculuğa çıkardı. Bu yolculuğun karışık olmasından dolayı ölü kişinin yolunu kaybetmemesi ve karanlıkta kaybolmaması için mezarın içine takip edeceği yolun şemasıyla birlikte öte dünyanın haritası konulmaktaydı. İnaniş’a göre yolda ölü kişi Hathor’a rastlar ve Hathorona yiyecek ve içecek verip yorgunluğunun giderilmesine yardımcı olur ve seyahatten dönmesini engellerdi. Ölü kişinin bedeninin yeraltında çürümesini engellemek ve yeraltı dünyasında sıkışıp kalmış ruhlardan korunmak için yapması gerekenlerden biri Ölüler Kitabı’nın CLXIII. Bölümünü okumak olduğu belirtilmiştir (Budge, 2015: 113; Üstüner, 1998: 86-89).

Ölü kişi mezara getirildikten sonra gerçekleştirilen ağız açma ayini, Ptah’ın üstlendiği rol olarak görülür. Çünkü antik Mısırlıların Ptah’ın yaratıcı güç olduğuna inanırlardı. Mısırlılar Ptah’ın insanları yarattıktan sonra ağzını açtıklarına, ölümden sonra da kendilerini savunmak ve beslenebilmek için aynı işlemin tekrarlanması gerektiğine inanmışlardı. Mısırlılar ayrıca bu ayini, ölü kişinin Osiris’in karşısına çıkmak için katedeceği yolculukta, ilkel sularda görüş ve nefes imkânı sağlamak için de yaparlardı. Ağız açma ayininde aile kültünün rahibi olan erkek çocuk, elinde ateşle babasının mumyasına ya da heykeline sarılarak etrafı aydınlatırdı. Erkek çocuğun tuttuğu ateş, Horus’un gözünü simgelemekteydi. Ölü kişinin heykeli güneye

doğru döndürölüp, yüzü, yeryüzü şeklindeki kumun üzerindeyken defalarca töltsölünür, heykel, dört yönün tanrıları olan Horus, Thot, Seth ve Sepa'yı temsilen kaplara konulmuş su ile temizlenir, ağız, gözler ve ellere sodyum karbonat sürölmesinin ardından tekrar töltsölünerek temizleyici ritüele son verilir. Bu sırada kurban edilen bir hayvanın yüreğı ya da budu, ölü kişinin yüzünde gezdirilir. Yılana benzeyen aletle ölünün ağız, gözleri ve kulakları açılır. Mısırlıların inanışında insan ruhunun bölümlerden biri olan Ka, insanın bedenine can veren yaşam gücü ve benliğıydi. İnsan ölse bile Ka yaşamını sürdürürdü ve serbestçe dolaşabilir. Onun için en uygun yuvanın ölü kişinin bedeni olduğuna inanılmakla birlikte, yapılan heykeller de isim ve kimlik belirtilip, ağız açma ritüeli usulünce yapıldıktan sonra uygun bir yuva haline dönüşebilir. Bu inançla, Mısırlılar mezar odasındaki heykellerinin kendilerine benzemesi için çok uğraştığından, Mısır'da portre resimleri ve heykelcilik oldukça gelişmişti (Chamdor, 1984: 25, 63, 66-67;Eczacıbaşı Sanat Ans. 1997:1238; Gates, 2015: 136-137; Kurhan, 1994b: 271).

Cenaze ritüellerinin en eski uygulamalarından biri de rahiplerin leopar derisi giymesidir. Teb nekropolünde Khonsu mezarının girişindeki anıtta rahiplerin leopar derisi giydiği görülür. Leopar, Seth'in hayvanıdır. Bu uygulamanın amacı şu sözlerle açıklanır: “*Kalbinin ferahlaması için iyi ayinler, düşmanın Seth'in derisiyle iyi cenaze törenleri yapıldı.*” Bu ritüeller, güneş ve Osiris doktrinlerinden türemiş olup, bir maddenin başka bir maddeye dönüşmesi amaçlanır (Chamdor, 1984: 62-63). Ritüelleri gerçekleştiren rahipler ise “*Sem*” adı verilen rahipler olup, Horus ve Thot'u temsil ederlerdi (Hays, 2010: 5).

Piramit Metinleri'ndeötedünyatopografisi hakkında net bilgiler olmasa da bilinen bölgeler, cennete benzer “sazlık diyarı”, “adak diyarı”, “çakallar gölü”, “kıvrılan su yolu”dur. Ölü kişi, piramit metinleri sayesinde yaşayan bir canlıya gerek duymadan ihtiyaçlarını gidermekteydi. Ayrıca Piramit Metinleri'nin amacı; ölü kişiyi Osiris olarak tanrılaştırıp, Ra'nın gökyüzündeki krallığına büyü güçlerle, engelsiz bir şekilde yükselmesini sağlamaktı. Piramit Metinleri'ndeki büyü sözlerden amaç kralın kendisine inanılan diğer tanrılar tarafından kabul edilmesine yardımcı olmaktır. Bu bağlamda göğ e uzanan merdiven, rampa bulutlar, güneş ışığı, kuş ve böcek resimleri sık rastlanılan sembeler arasında yer alır. Ayrıca bu sözler kralın ötedünyada karşılaşabileceğı tehlikeler hakkında da bilgiler verir. Kral bu yolculukta geçeceği

kapıların muhafızlarıyla doğru diyaloglar kurmalı, meşrûyetini kanıtlamalı ve sorulan sorulara doğru cevaplar vererek yolculuğuna devam etmelidir. Orta Krallıkta tabutların üzerinde yer alan ötedünya tasvirlerine bakıldığında, Mısırlıların hayalindeki ötedünyanın nehir ve derelerle çevrili ve bunlarla kesişen kanallar çevresinde bir ikamet alanı olduğu görülür. Yani tabutlardaki ötedünya tasvirinin deltada korunmuş iyi bir mülkten bir farkı yoktur. Ancak gök, sularla çevrili olduğundan, ölü kişinin oraya barkalarla gidip suyu geçmesi gerekir. Suyu geçmek için de kayıkçının yardımına ihtiyaç duyar. Orada yaşayan ölümler de tıpkı yeryüzündeki insanlar gibi yiyecek, içecek pek çok şeye ihtiyaç duyarlardı. Ekmek ve bira gibi temel ihtiyaçların karşılamak, buğday ve arpanın üretimini gerektirirdi. Ancak Mısırlılar ötedünyada bu işlerle meşgul olmak istemediklerinden, “uşabti” denilen figürler üzerine güç sözleri okuyarak onları canlandırıp işleri onlara yaptırmayı hedeflemişlerdir. Ölü kişinin ihtiyaçlarının karşılanması, düşmanlarına karşı korunması ve özgür hareket etmesi de önemle üzerinde durulan olgulardan biriydi. “Kırmızı testilerin kırılması” ritüeli, tüm düşmanların yok edilmesi amacıyla yapıldı. Ölümler dünyası ile ilgili ortaya çıkan ikircikli yapı; ötedünyanın hem gökyüzünde, hem de yeraltında olduğu görüşüdür. Bu görüşün çıkış noktası, ölü kişinin bedeni ve ruhunun ayrı yerlerde bulunması ile ilgilidir (Budge, 2015: 74-75; Hornung, 2004b: 42; Hornung, 2006: 23-24).

Ölüm ile ölümden sonraki yaşam arasında yargı evresi yer alır ve ölümler diyarının en önemli evrelerinden birini kapsar. Bu evre mezarlarda, sandukalarda, kefenlerde ve papirüslerde gösterilir. Memphis’in yaratıcı tanrısı olarak inanılan Ptah’ın yaratım aşamaları, Mısırlıların ölümden sonra gerçekleşeceğine inandıkları yargıya da ışık tutar. İnanca göre Ptah, yaratımı kalbiyle planlayıp, diliyle gerçekleştirmiştir. İnsanın da bilinci kalbindedir. Mezar resimlerinde ölünün yargılanma aşaması sıkça betimlenmiştir. Ölü kişi Amenti’ye gitmeden önce, yolculuğunun son durağı olan “iki yargılama odası”ndan geçer. Anubis, ruhu karşılayıp yargı odasında Osiris’in huzuruna getirir. Resimlerde, terazinin bir kefesinde bulunan kalbin, Maat’ın tüyüyle tartıldığı görülür⁵⁷. Osiris’in hemen yanında ise, İsis ve Neftis yer alır. Yargı esnasında Osiris’in yanında hazır bulunan 42 adalet tanrısı, Mısır krallığının vilayetlerini ve dinen belirlenmiş 42 günahın adaletini temsil ediyor, ölü kişiyi bu günahlara göre sorguya çekiyordu. Ölü kişi bu sorguda; hayvan sürülerinin elinden otlaklarını almadığına,

⁵⁷Görsel için bkz. Ek 19.

suyun başını tutmadığına, çocuklarından sütünü esirgemediğine, bir tohumu dahi ziyan etmemiş olduğuna dair yemin ederdi. Ölü kişi bu etapta ayrıca, kimsenin acı çekmesine neden olmadığına, kimseyi öldürmediğine ya da ölmesine sebebiyet verecek bir emir vermediğine, kimsenin malını çalmadığı gibi haksızlık da yapmadığına, kısaca tanrıların hoşuna gitmeyecek hiçbir şey yapmadığına yemin etmek zorundadır. Eski Mısır'da kutsal yerlerde cinsi fiilde bulunmak yasak olduğu için ölü kişi bu gerekliliği yerine getirdiği hususunda da yemin etmeli ve sözlerinin doğruluğuna 42 tanrıyı inandırmak zorundaydı. Eğer terazideki kalp, Maat karşısında dengede kalırsa bu yargılamada başarılı olmuş sayılır ve Osiris'e sunulur. Ölü kişinin bütün günahlardan arındığına dair belgesi de defin ritüeli sırasında yanına konurdu. Bu belge, ölüler diyarında başarılı olmak ve yargıdan kurtulmak için büyü sayılan bir araçtı. Kalbin tartılmasından sonra masum bulunan kişi, artık istediği her yere gidebilirdi. Abydos'daki tanrıların yüzünü görmekten yaşayanların topraklarına gitmeye kadar istediği her yere gitmekte özgürdü. Doğru bulunan kişi artık tanrılarca ölü sayılmaz ve Mısırlıların "*İalou Tarlaları*" dediği, her çeşit yiyeceğin var olduğu "*yok olmazlar*"ın yanında yerini alırdı. Ancak ölü kişi yargılamada suçlu bulunursa, "*Ölülerin Yiycisi*" adı verilen melez, dişi bir canavar olan "*Ammut*"⁵⁸ tarafından yok edilirdi. ÖtedünyadaDuat'ın son katı olan Hetemit, güneşin etkisinden izale, karanlıklarla dolu yok oluşun diğer adı olup, kötü kişilerin bozulmuş ruhlarına ev sahipliği yapar. Yıkımın yaratımdan daha önce geldiğini hatırlatan hiyeroglifte hiçlik, siyah disk ile temsil edilir. Ayrıca "*Amduat*"⁵⁹ın, sonsuza kadar lanetlenme ve cehennem fikrinin dünyadaki en eski örneği olduğu ileri sürülmektedir(Baines ve Malek, 1986: 214; Champdor, 1984: 45- 46, 49-50; Freeman, 2013: 43,70; Hornung, 2004b: 87; Kurhan, 1994.b: 268; Schwarz, 2012: 26; Üstüner, 1998: 90- 91). Ayrıca mitolojide yer alan hetemit sözcüğünün de İslami terminolojide Kur'an'da geçen Hutame⁶⁰ kavramını andırması ve işlev bakımından birbirine beznerlikleri de ilginç bir konudur. Hetemit sözcüğü büyük ihtimal ile Sami topluluklarıyla ilgili olmalıdır. Bu kavram Mısır coğrafyasına sonradan gelen Sami toplulukları tarafından Mısır kültürleri arasına sokulmuş olabilir.

⁵⁸Görsel için bkz. Ek 20.

⁵⁹*Amduat*, Mısır'daki yeraltı dünyası kitapları arasında kendine özgü isme sahip olan, kralı güneşin döngüsüne dahil etmeyi amaçlayan ve tamamen resimli bir anlatıma sahip olan ilk kitaptır. Bu kitapta tasvirler ve yazılar üç bölümden oluşur. Üst sırada ötedünya tasvirleri yer alır. Bu tasvirler ötedünyadaki yargıda başarılı olanlar ve olamayanları açıkça gösterir(Hornung, 2004b: 87; Hornung, 2006: 68-69).

⁶⁰ Kur'an'da "tutuşturulmuş ateş" şeklinde ifade edilen *hutame* cehennemin beşinci katı olarak kabul edilir. (İlgili ayetler için bkz. Kur'an-ı Kerim, Hümeze Suresi, 1-7)

Mısır inancında ölü kral ile tanrılar arasında nasıl bir ilişki kurulduğunun anlaşılmasına büyük oranda yardımcı olan Piramit Metinleri, ölü kralın doğrudan tanrı olduğunu iddia ederek ya da onun artık Ra, Osiris ya da başka bir tanrı olduğunu söyleyerek, tanrılarla aynı statüde gösterir. Yeni Krallık döneminde yoğun olmak üzere, ölen kral özellikle Osiris ile eşleştirilirdi. Bu eşleştirme, dünya üzerindeki hükümdarlığı sona eren kralın, ölümler dünyasındaki hükümdarlığının başlaması metaforuna dayanmaktaydı (R. Wilkinson, 2016: 60- 62).

Abydos'dakinekropolde, I. Seti'nin dirilişinin tasvir edildiği kabartma, Ölüler Kitabı'nın fikirlerini çok güzel bir şekilde yansıtır. Kabartmada İsis ve Horus lahitte uzanan kralın iki yanında durmakta ve Osiris'in dirilişinde olduğu gibi, İsis ve Horus kralı kutsayacak, iç organlarını yerine koyacak, “kalk ve uyan!” komutunu vereceklerdir. Kral, Osiris'e “*Sana yükseliyorum... Bağlar çözüldü, bu kapıyı geçmek için bilekler serbest kaldı. Üstümdeki bütün kötülükleri yere attım*” diye seslenecek veböylece ölü kişinin yüzü yeniden hayat bulup *ialou*⁶¹ tarlalarındaki buğdayların büyüdüğüne şahit olacak ve yargılanma sonucu olumlu olursa barkada yerbulabilecektir (Champdor, 1984: 17).

Yeni krallık döneminde defin eğer bir kral için gerçekleştirilecekse, ölü kişi mumyalandıktan sonra biri altın, diğer ikisi yaldızla kaplanmış ahşaptan olmak üzere üç tabut iç içe koyulur, içinde firavunun mumyası saklanırdı. Bu tabutlar ise taş bir lahitin içine yerleştirildi. Firavun dışındaki insanlar için ise ahşap tabutlar yapılır ve dinsel metinlerle süslenirdi. Bu tabutların üzerinde bir çift göz figürü dikkat çeker. Bu gözlerin amacı; ölü kişinin doğan güneşi görmesini garantiye almaktır (Freeman, 2013: 70).

Altın gerdanlık muskasının,-çok nadir görülmekle birlikte- ölüye sargılardan kurtulma gücü verdiğine inanılmıştır. Horus'un gözünü lapis-lazuli ve altınla kaplayıp, Ölüler Kitabı'ndan belli bölümlerinin ölünün vücudunun belli yerlerine konulmasının amacınanca göre ölü kişiyi tanrı haline getirip Ra'nın teknesinde yol almasına aracı olmaktı. Unas piramidinde yer alan “*üzerinde yazı olmayan et ve kemik zavallıdır*” cümlesinden de çıkarılacağı üzere, Mısırlılar büyüsel ifadeler içeren belli başlı yazıların ölü ile birlikte gömülmesi gerektiğine inanırlardı (Budge, 2015: 52, 59, 115-116).

⁶¹İalou tarlası, ötedünyada, yargı evresinden başarıyla geçip Amenti'ye geçen insanların yaşayabildiği bölgelerden biridir (Üstüner, 1998: 92).

SONUÇ

Antik dönem Mısır'ın dini yapısı, halkın sosyal yaşamı ve Mısır sarayının siyasi manevralarıyla doğrudan ilgilidir. Nil nehrinin sunduğu bereketle tam anlamıyla bir tarım toplumu olan antik Mısırlılar bütün inançlarını Nil etrafında şekillendirmişlerdir. Ayrıca mitolojik dönem Mısır hükümdarları, hanedanlar öncesi ve sonrası dönemde tanrı olarak kabul edilmişlerdir. Mitolojik dönem Mısır hükümdarlarının kendi aralarındaki mücadeleler, taht kavgaları sonraki dönemlerde tanrısal kavgalar şeklinde mit haline getirilmiştir. Hanedanlar sonrası dönemde de Mısır'ın siyasi ve sosyal yapısına göre çok sayıda kültün ortaya çıktığını, bazı kültürlerin düşüşe geçerken; bazı kültürlerin de yükselişe geçtikleri görülmektedir. Bunun yanında Mısır coğrafyasına köle, ücretli işçi, paralı asker, tüccar ve savaş esiri olarak gelen yabancıların da kendi kültürlerini Mısır'a taşıdıkları veya Mısır kültürlerinden etkilendikleri görülmektedir. Bazı dönemlerde Hiksoslar, Berberiler, Nübialılar ve İbraniler tarafından istilaya uğrayan Mısır bu dönemlerde istilacıların Mısır'a taşıdıkları yabancı kültürlerle de tanışmışlardır.

Mısırlılar da diğer Eskiçağ toplumları gibi, anlamlandıramadıkları doğa olaylarına bir kutsallık kazandırarak bu belirsizliği ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır. Böylece zaman içerisinde oluşturulan inanç sisteminde binlerce tanrı kendisine yer bulabilmiştir. Öyle görünüyor ki; Mısırlıların tarihleri boyunca, içinde inanç sistemlerini barındırmadıkları bir alan olmadı. Siyasetten toprak sistemine, toplum katmanlarından gündelik yaşantılarına kadar her an dinle iç içe olan bu toplum, belki de bu muhafazakâr tutumu sayesinde, günümüzde böyle bir üne sahiptir. Mısır'da siyaset tamamen din odaklı yürütülmekteydi. Hanedanlar Öncesi Dönemde var olan nomların totemleri, Mısır'ın Narmer tarafından birleştirilmesiyle tam olarak tanrı formuna geçmişlerdir. Böylece siyasetin dine, dinin de siyasete etkisi kesin olarak görülmeye başlanmıştır. Tanrı kültürlerinin yükselişe geçmesi ya da düşüşü de yine bu totemlerle ve siyasetle doğru orantılı yaşanmıştır.

Mısır dini, kralları ayrıcalıklı kılan bir sistem üzerine geliştirilmişti. Mısır'ın muhafazakârlığı, içine kapanıklığı ve oluşturulan bu inanç sistemini asla sorgulamayan tutumu, en yoğun şekilde Hanedanlar Öncesi dönemde, ölü kralın, ailesi ve hizmetkârlarıyla beraber gömülme uygulamasında görülür. Hanedanlar Döneminde başlanan piramit yapımı da yine kralın ayrıcalıklı niteliğinin yansımasıdır. Piramitler

devasa yapılarıyla her dönemde insanları cezbetmeyi başarmıştır. Bu ilgi, o dönemde yaşamayan insanların, böylesine muhteşem yapıları inşa edenleri merak etmesiyle başlamıştır. Bu yapıların, Mısırlıların tanrı algısı ve ötedünya düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkması oldukça mühimdir. Girişte de belirtildiği üzere Eski Mısır tarihinin bütün alanları din ile iç içe geçmiştir. Araştırma derinleştikçe, mimari yapıların dışında, beşerî ve siyasi konulara da alaka artmıştır. Eski Mısır dilinin Champollion sayesinde çözülmesi bu bilgi birikiminin artışı sağlamıştır.

Mısır'da yaşanan her türlü olay tanrıların mahiyetinde gerçekleşirdi. Yani yaşanan iyi ya da kötü olaylar tamamen tanrılarla ilişkilidir. Kötü olayların, bazen insanların tanrılara gerekli ihtimamı göstermediği için, bazen de tanrıların eksik yönlerinden dolayı gerçekleştiğine inanılırdı. Tanrılar her ne kadar doğüstü varlıklar olsa da başarısız olduklarına inanılan dönemler vardır. Bu dönemlerden en dikkat çeken, Mısırlıların, I. Ara Dönem kaosundan Ra'yı sorumlu tutmalarıyla yaşanmıştır. Mısırlılar bu dönemde tanrının yaşlandığını, artık onları koruyamadığını düşünmüştür. Böylece Osiris kültü yükselişe geçmiş, dini inanışların siyasete etkisi, yerini siyasetin dini inanışlara etkisine bırakmıştır.

Hyksoslar Mısır'da tamamı yabancılardan oluşan ilk hanedandı. Mısır'ın içine kapanık durumu Hyksos krallığının egemenliğiyle değişti. O dönemde Hyksosların Mısır kültürünü benimsemesinden dolayı çok büyük kültürel değişim yaşanmadıysa da bu yabancı krallık Önyasya ile kurduğu ticari ilişkilerle Yeni Krallık döneminde Mısır dinini etkileyecek bir adım atmış oldu. Ticari faaliyetler vesilesiyle diğer uygarlıkları tanıma fırsatı bulan Mısırlılar, Yeni Krallık döneminde altın çağını yaşadı.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, dini inanışların siyasete etkisi en yoğun olarak XVIII. Hanedan zamanında görülür. Bu dönemde Amon başrahipleri fazlasıyla nüfuz kazanmıştır. Vezirlik kurumlarında da görev almaya başlayan bu din adamları, kralı seçebilme yetkisine de sahip görünür.

Yeni Krallık döneminde özellikle Mitannilerle kurulan ittifaklar ve bu ittifaklar neticesinde alınan yabancı gelinler, Mısır dinini etkiledi. Yeni Krallık döneminde bilinen ilk Mitannili gelin, IV. Tutmosis'in baş eşi Mutemwya idi. IV. Tutmosis'in oğlu III. Amenofis'in baş zevcesi bir Mitannili olmasa da Mitannili iki gelin aldığı bilinir. Bu gelinlerden ilki prenses Kelu-Hepa ile evlendikten sonra hastalanan krala iyileşmesi için

kayınpederi tarafından İştar heykeli gönderdiği kaydedilmiştir. III. Amenofis ikinci Mitannili gelini Tadu-Kepa yoldayken ölmüş ve gelin IV. Amenofis'in haremine girmiştir. Tadu-Kepa'nın babası, kral Tuřratta, prensesi baş zevce olması şartı ile gönderdiğinden Nefertiti'nin bu Mitannili prenses olma ihtimali vardır.

IV. Amenofis ile başlayan güneş ışınlarının rölyeelerde tasvir edilmeye başlanması Mitanni prensesi Mutemwya'nın etkisiyle başlamış olabilir. Belki de çocuk yaşta bu fikirle büyüyen ve bilinçaltına yer etmiş III. Amenofis döneminde de devam eden bu tasvirler, IV. Amenofis döneminde artık zirveye ulaşmış ve bir devrimle sonuçlanmıştır.

Mısırlıların zihninde tanrılar, insanlar gibi aile kurar, kavga eder, hatta Osiris mitinde olduğu gibi ölümsüz olmalarına rağmen ölürler. Yani tanrıların doğaüstü özelliklerle birlikte insani özellikler de barındıkları görünür. Dolayısıyla tanrı ruhlarını içinde barındıran heykeller, tıpkı insanlar gibi günlük olarak yiyip içmeye ihtiyaç duyar. Günlük ritüeller bu düşüncenin bir tezahürüdür. Bu ritüellere sadece kral ve belirli rahipler iştirak edebilirken, halkın erişimi söz konusu olamaz.

Ginzburg'un (2011: 13) Peynir ve Kurtlar eserinde de belirttiği gibi geçmişteki tarihçiler yalnızca kralların eylemlerini yazmaya meyillilerdi. Ancak bu tutum binlerce yıl sonra, BertoltBerecht'in "Okumuř Bir İşçi Soruyor" şiirinde⁶² de ön plana çıkarıldığı gibi, zaman içerisinde değişmiştir. Kaynaklar, o dönem insanları için yeterince bilgi barındırmasa da, sosyal yaşama yönelik kazı çalışmalarının artması, edinilen bilgi miktarını da önemli derecede arttırmıştır. Böylece halk kültürü ve egemen sınıfların kültürü ile ilgili farklar belirlenmeye başladı ve halk kültürünün egemen kültüre bağımlılık derecesi ya da farklılıkları konuları üzerinde durulmaya başlandı. Ancak yine de günümüzde Eski Mısır'ın sosyal hayatıyla ilgili, diğer alanlarda olduğu kadar geniş ve net bilgi bulunmamaktadır.

⁶²*Yedi kapılı Teb şehrini kuran kim?
Kitaplar yalnız kralların adını yazar.
Yoksa kayaları taşıyan krallar mı?
Bir de Babil varmış boyuna yıkılan,
kim yapmış Babil'i her seferinde?
Yapı işçileri hangi evinde oturmuşlar
altınlar içinde yüzen Lima'nın?
Ne oldular dersin duvarcılar
Çin Seddi bitince?*

Halkın, Sed, Heb-sed, Jübile gibi kralın yenilenmesini amaçlayan, ya da Khoiak Festivali gibi Osiris'in ölümünü ve tekrar hayata dönüşünü anan festivaller dışında dini uygulamalara fazla katılamaması dikkat çekicidir. Halkın, tanrı heykellerini yalnızca uzaktan görebildiği bu festivaller dışında dini eylemlerden böylesine uzak tutuluşu, her ne kadar Orta Krallıktan itibaren herkesin tanrı nezdinde eşit olduğu düşüncesi yaygınlaşmış olsa da, uygulamada hala bütün alanlarda olduğu gibi dini eylemlerin de sadece kraliyet ailesi ve yüksek rütbeli memurlar için sınırlı olduğunu düşündürür.

Halkın, dini eylemlere katılabilme olasılığının oldukça kısıtlı olması ve tapınaklara erişimlerinin olmaması, onları bu açığı giderebilmek için “kulak stelleri” gibi yeni çözümler üretmeye itmiştir. Özellikle Yeni Krallık döneminde karşılaşılan kulak stelleri, esas olarak tanrılardan bir şey istemek ya da istenilen şey gerçekleştiği için yaptırılırdı. Ancak duaların tanrı tarafından duyulmasını garanti etmek için stellerin üzerinde kulak resimleri çizilirdi.

Halk dininde, kraliyet dininin aksine, Hathor, Tevaret ve Bes gibi tanrıların revaçta olduğu görülür. Bu oldukça ilgi çekici bir ayrımdır ve dini uygulamaların halkı dışlamasına bir tepki olarak gelişmiş olabilir. Aton'un şehri Amarna'nın yapım aşamasından kalma işçi evlerinde de bu tarz tasvirlerin bulunması, dini eylemlerden uzakta tutulsalar da, halkın her dönemde kendine has bir inanç sistemi geliştirdikleri ve kendi inançlarına göre yaşamış oldukları görülmektedir.

Bununla birlikte halkın hastalıklar için sık sık ritüellere başvurduğu bilinir. Hastalıklardan sorumlu olan tanrılar genellikle Maat ve Sekhmet'tir. Maat, doğruluk, adalet ve düzen tanrıçası olarak, bu kurallara uymayan insanları hastalıkla cezalandırırken, Sekhmet salgın hastalıklarla ilişkilendirilmişti. Ancak tedavi de yine hastalığı gönderen tanrının yatıştırılmasıyla mümkün olabiliyordu. III. Amenofis'in hasta olduğu sırada, Sekhmet'i memnun etmek için tanrıçanın 600 tane heykelini yaptırdığı bilinmektedir.

Elbette insanlara hastalık gönderen tanrılar yalnızca Maat ve Sekhmet değildi. Yukarıda da bahsedilen Neferabustelinde görülebileceği üzere, stelin sahibi, Ptah adına yalan yemin etmenin neticesinde “*Ptah huzurunda yalan yere yemin etmiş bir adamım, o da gündüz karanlığa mahkum etti beni*” cümlesinden anlaşıldığına göre geçici ya da kalıcı görme kaybı yaşamıştır.

Tanrıların dışında, gerekli ritüeller tam manasıyla yapılmadan, özensizce defnedilen ölü kişilerin ruhlarının da hastalığa sebep olduğuna inanan Mısırlılar, bu hastalıklardan kurtulmak için “Ölülere Mektuplar” adı verilen bir yöntem geliştirmiştir. Yeni Krallık dönemine tarihlenen bu mektuplardan birinde kişi yaşadığı şanssızlık ve problemler için ölen karısını “ellerini onun üzerinden çekmemekle” suçlamaktadır. Ölmeden önce en iyi hekimleri getirdiğini, iyi bir cenaze töreniyle kendisini defnettığını ve sonrasında da evlenmediğini karısının ruhuna hatırlatan adam mektupta “*sen iyiyi kötüden ayırt edemiyorsun... [bu mektubu] sana, bana neler yaptığını anlatmak için yazıyorum*” cümleleriyle karısının ruhunu yatıştırmaya ve kendisinin peşini bırakmaya ikna etmeye çalışır.

Hastalıkların nedenlerinden de biri olan defin işlemleri ve ötedünya inancı Mısırlıların zihninde oldukça önemli bir yer tutar. Coğrafi olarak Mısır’a yakın olan Mezopotamyalılarınötedünyayı, ölülerin azap içinde olduğu karanlık bir mağara olarak tasavvurlarının aksine Mısırlılar ötedünyayı; içinden nehirler akan, bereketli Mısır deltası şeklinde tasvir eder.

Eskiçağ uygarlıklarının farklı defin yöntemleri kullanması, bu uygarlıklardaki ölüm olgusunun ve ölümden sonraki muhtemel yaşamla ilgili inançların aynı olmamasının bir sonucudur. Mısırlılar ölümden sonra da güzel bir ötedünya hayal ettiklerinden ve bedenin bozulmaması gerektiğine inandıklarından mumyalama tekniğini geliştirmişlerdir.

Eski Krallık döneminde yalnızca kralların, gökyüzüne yükselip Ra’nın barkasında yolculuk edebileceğine inanılmaktaydı. Kral dışındaki insanlar, yani kralın ailesi ve yüksek rütbeli rahipler ise kralın ötedünya hizmetkârı olmak suretiyle ötedünyada kendilerine önemli bir yer bulmayı umut ederlerdi. Bu yüzden Eski Krallık döneminde “*şereflendirilmişler*” adı verilen bu insanlar, mezarlarını, kral mezarlarının yakınında yaptırmaya özen göstermişlerdir.

Orta Krallıktan itibaren insanlarda oluşan bireysel ötedünya düşüncesiyle birlikte özellikle zengin kişiler, ölmeden önce mezarlarını yaptırmaya başlamıştır. Mezarlarda en önemli ayrıntılardan biri isimdir. Çünkü tanrılar da dahil olmak üzere hiçbir varlık isimleri olmadan varolamazlar. Dolayısıyla ölü kişinin öte dünyada varolabilmesi için mezar duvarına mutlaka ismini kaydettirmesi gerekirdi. Ötedünyada varolabilmenin bir diğer şartı ise ölü kişinin ka’sının günlük sunularla beslenebilmesine bağlıdır. Krallar ka’sının beslenmesini garanti altına almak için ölü vakıfları kurarken,

sıradan insanlar çareyi mezar duvarlarına yiyecek, kasap ve fırıncı gibi tasvirlerle bu tasvirleri canlandıracak büyülü sözler yazdırmakta bulmuşlardır.

Bir kişi öldüğünde öncelikle mumyalanır sonrasında ise defin ritüelinin gerçekleştirilmesi için mezarına getirilirdi. Defin ritüelinde ağız açma ayini gerçekleştirildikten sonra mezar kapatılır, mezarın önünde bir yemek verilir ve sembolik olarak Osiris ve Anubis çağırılırdı. Böylece kişinin ötedünya yolculuğu başlamış olurdu. Ancak ölü kişinin doğrudan ıalou tarlalarına girmesi imkansızdır. Ölüm ile ötedünyaya geçiş arasında yargı evresi yer alır. Osiris'in başkanlık ettiği bu mahkemede ölü kişi Anubis nezaretinde, 42 vilayeti ve Mısır'ın belirlenmiş 42 günahını temsil eden 42 tanrının karşısına getirilir ve bu belirlenmiş günahları işlemediğine dair yemin ederdi. Bunun ardından ölü kişinin kalbi, Maat'ın tüyüyle tartılıp iyi insan olduğuna karar verilirse sonsuz mutluluğa erişirdi.

KAYNAKÇA

Klasik Kaynaklar

Chiliades' Book of Histories, by John Tzetzes, Translated from the Original Greek of T. Kiessling's edition of 1826.

Ctesias' History of Persia (Persica); Tales of the Orient, Editedby Lloyd Llewellyn and James Robson, Routledge Press, London, 2010.

Cornellius Nepos' Book on Distinguished Generals of Foreign Nations, (Trs: Reginald Hyatte), Le Treport, 2015.

Demetrius on Style, Translated W. Rhys Roberts, Cambridge University Press, 1902.

Diodorus of Sicily, c. II, (Trs. C. H. Oldfather), Harvard University Press, London, 1967.

Heredotos (2017), Tarih (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Plinius' Natural History, Translated John Bostockand H. T. Riley, vol. I, London, 1855.

Plutarch (1970), *De Iside et Osiride*(Çev. J. Gwyn Griffiths),Cambridge: University of WallesPress.

Strabo (1967), *The Geography XVII. Bab* (Çev. Horace Leonard Jones), Cambridge: Harvard University Press.

Tetkik Eserler ve Makaleler

Adolf, Erman (1894), *Life in Ancient Egypt*, New York: Micmillanand Co.Press.

Alpman, Adil (1983), "Hurriler", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S:14(25), ss.283- 313.

Altunay, Erhan (2015), *Paganizm-2 Mezopotamya- Mısır*, İstanbul: Hermes Yayınları.

Altungök, Ahmet (2019), "Hz. Peygamber'in (sav) Yaşadığı Dönemde Dünyanın Durumu", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, vol. 12, April, ss. 55-73.

Anderson, David A. (1999), “Mortuary Beliefs”, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Kathryn A. Bard ve Steven Blake Shubert (ed.), New York: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 643-647.

Anderson, David A. (1999), “Religion, State”, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, Kathryn A. Bard ve Steven Blake Shubert (ed.), New York: Routledge Taylor & Francis Group, pp. 806-810.

Armstrong, Karen (2005), *Mitlerin Kısa Tarihi*(Çev. Dilek Şendil), Merkez Kitapçılık Yayıncılık.

Baines, John ve Malek, Jaromir (1986), “Eski Mısır”, *Atlaslı Uygarlıklar Ansiklopedisi* (C: II), İstanbul: İletişim Yayınları.

Baines, John (2007), *Visual and Written Culture in Ancient Egypt*, New York: Oxford University Press.

Bayat, Ali Haydar (2010), *Tıp Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Bell, Lanny (1997), *Temples of Ancient Egypt*, Byrone E. Shaffer (ed.), New York: Cornell University Press.

Bierbrier, Morris L. (2008), *Historical Dictionary of Egypt*, United States: The Scarecrow Press.

Bryan, Betsy M. (2000), “The 18th Dynasty before the Amarna Period”, Ian Shaw (ed.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, New York: Oxford University Press, pp. 207-264.

Budge, E.A Wallis (2015), *Antik Mısır Büyüleri* (Çev. Faruk Gültekin), İstanbul: Onbir yayınları.

Brewer, J. Douglas ve Teeter, Emily (2011), *Mısır ve Mısırlılar* (Çev. Nihal Uzan), Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Ceram, C. W.(2015), *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler*, Remzi Kitapevi İstanbul.

Champdor, Albert (1984), *Eski Mısır'ın Ölüler Kitabı* (Çev. Suat Tahsuğ) Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul.

Clayton, Peter A. (2006), *Chronicle of the Pharaohs: The Reign-by-Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt*, London: Thames and Hudson Press.

Çıvgın, İzzet ve Yardımcı, Remzi (2011), *İlkçağ Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Maya Akademi Yayınları.

Çıvgın, İzzet (2014), “Ön ve Erken Hanedanlar Devri’nde (MÖ. 3300-3000) Levant’ta Kurulan Ticaret Kolonilerinin Mısır Devletleşmesine Katkısı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, no. 2, June, Karabük Üniversitesi.

Demirci, Kürşat (2017), *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, 3. Baskı, İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Deslancques, Sophie (2016), *Antik Mısır* (Çev. İsmail Yerguz), 2. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi.

Diakov, Vladimir Nikolaevich ve Kovalev, Sergei İvanovich (2010), *İlkçağ Tarihi-1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan* (Çev. Özdemir İnce), 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi (1997), C. II, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı.

El- Daly, Okasha (2013), *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır* (Çev. Ümran Küçükislamoğlu), İstanbul: İthaki Yayınları.

Eliade, Mircea (2003a), *Dinler Tarihine Giriş* (Çev. Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, Mircea (2003b), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-Taş Devrinden EleusMysteria’larına* (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Eliade, Mircea (2005), *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi* (Çev. Mustafa Ünal), Konya: Serhat Kitabevi.

Frankfort, Henri (1989), *Uygarlığın Yakındoğu’da Doğuşu- Mezopotamya ve Mısır* (Çev. Alaeddin Şenel), Ankara: İmge Kitabevi.

Freeman, Charles (2013), *Mısır, Yunan ve Roma* (Çev. Suat Kemal Angı), 4. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi.

Friedell, Egon (2003), *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi* (Çev. Ersel Kayaoğlu), Ankara: Dost Kitabevi.

Gates, Charles (2015), *Antik Kentler* (Çev. Barış Cezar), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Gezgin, Deniz (2007), *Hayvan Mitosları*, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Gunn, Battiscombe (1916), "The Religion of the Poor in Ancient Egypt", *Egypt Exploration Society*, S: 3 (2-3), ss. 81-94.

Halman, T. Sait (1995), *Eski Mısır'dan Şiirler: Güneş Tanrı ile Sevgi Ozanı*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası.

Hart, George (2017), *Mısır Mitleri* (Çev. Mehmet Sait Türk), 3. Baskı, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Harman, Ömer Faruk (1996), "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul, ss. 118-121.

Hays, Harold (2010), "Funerary Rituals (Pharaonic Period)", Jacco Dieleman, Willeke Wendrich (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles.

Haywood, Richard Mansfield (1971), *The Ancient World*, By David Mc Kay Company Manufactured in The USA.

Hawass, Z., Gad, Y. Z., İsmail, S., Khairat, R., Fathalla, D., Hasan, N., Ahmed, A., Ellethy, H., Ball, M., Galbollah F., Wasef, S., Fateen, M., Amer, H., Gostner, P., Selim, A., Zink, A., Pusch, C. M. (2010), "Ancestry and Pathology in Tutankhamun's Family", *Journal of American Medical Association*, S: 303 (7), ss. 638-647.

Hooke, S. Henry (2002), *Ortadoğu Mitolojisi* (Çev. Alaeddin Şenel), (4. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi.

Hornung, Erik (2004a), *Mısır Bilimine Giriş* (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hornung, Erik (2004b), *Mısır Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hornung, Erik (2006), *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İkram, Salima (2013), “Man's Best Friend for Eternity: Dogand Human Burials in Ancient Egypt”, *Anthropozoologica*, Vol. 48 (2), pp. 299-307.

İnan, Afet (1987), *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İplikçioğlu, Bülent (1990), *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Karakuş, Ahmet (2011), *Tarihin İzinde Efsaneler, Mitler, Gerçekler*, Ankara: Alter Yayıncılık.

Kloska, Maria (2016), “The Role of Nefertiti in The Religion and the Politics of the Amarna Period”, *Folia Praehistorica Posnaniensia*, S:5(21), ss. 149-175.

Köroğlu, Kemalettin (2016), *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar* (11. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuhrt, Amelie (2009), *Eskiçağ'da Yakındoğu Yaklaşık M.Ö. 3000-330*, C. II (Çev. Dilek Şendil), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kurhan, Mürüvvet (1993a), “Eski İmparatorluk Devrinde Re”, *Belleten Dergisi*, S: 57 (218), ss. 1- 26.

Kurhan, Mürüvvet (1993b), “Eski Mısır: Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum”, *Belleten Dergisi*, S: 58(220), ss. 699- 729.

Kurhan, Mürüvvet (1994a), “Eski Kraliyet Tanrısı Ptah”, *Belleten Dergisi*, S. 58 (222), ss. 265- 282.

Kurhan, Mürüvvet (1994b), “Asırlar Boyu Tanrı Re”, *Belleten Dergisi*, S: 58 (221), ss. 1- 43.

Madrigal, Marc (2014), *Mısır'dan Çıkış ve Arkeoloji*, İstanbul: Kutsal Kitap ve Arkeoloji.

Mansel, A. Müfid (1945), *Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası.

Lace, William W. (2013), *Mummification and Death Rituals of Ancient Egypt*, United States: Reference Point Press.

Lichtheim, Miriam (1976), *Ancient Egyptian Literature Volume II, The New Kingdom*: University of California Press.

Manley, Bill (1996), *The Historical Penguin Atlas of Ancient Egypt*, Avon: the Bath Press.

Mutlu, Belkıs (1968), *Efsanelerin İzinde Yakındoğu'dan Kuzey Afrika'ya*, İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları.

Orhan, Çetin (2015), *Dinler ve Mitoloji*, İstanbul: İştirak Yayınları.

Örnek, Sedat Veyis (1962), “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S: 20 (3-4), ss. 255-261.

Özkan, Rafet (2002), “Din-Mitoloji İlişkisi”, *Ekev Akademi Dergisi*, S:6(11), ss. 9-20.

Peck, William H. (1999), “Representational Evidence, New Kingdom Royal Tombs”, Kathryn A. Bard (ed.), *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* (pp. 817-818), Kathryn A. Bard and Steven Blake Shubert (ed.), New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Peker, Hasan (2006), “Eski Mısır Mitolojisinden Örnekler (Yaratılış Mitosları ve Tanrılar)”, O. F. Akyol (ed.), *NAVISALVIA 2006*, İstanbul: 22-28.

Pinch, Geraldine (1994), *Magic in Ancient Egypt*, London: Published by British Museum Press.

Roaf, Michael (1996), *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Mezopotamya ve Eski Yakındoğu* (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları. 9.cilt.

Rosenberg, Donna (2003), *Dünya Mitolojisi- Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi* (Çev. K. Akten, E. Cengiz, A. U. Cüce, K. E. Tuluğkenanoğlu, T. Kocayiğit, E. Kuzhan, B. Odabaşı), (9. Baskı), İstanbul: İmge Kitabevi.

Sadıkoğlu, Perihan (2007), *Antik Mısır Sanatı ve Tarihsel Akıştan Günümüze Etkiler*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.

Sayce, A. H. (2016), *Antik Mısır ve Babil Tanrıları* (Çev. Şebnem Duran), (9. Baskı), İzmir, İlya Yayınevi.

Schwarzs, Fernand (2012), *Mısır Simge Bilimi Maneviyata Doğum* (Çev. Lina Mizrahi), Ankara: Yeni Yüksektepe Kültür Derneği.

Sevinç, Fatma (2012), “Hitit Krallarının/Kraliçelerinin Cenaze Törenleri ve Eski Yakındoğu’da Kremasyon (Ölüyü Yakarak Defnetme) Geleneği” [Bildiri], Z. Dilek, M. Akbulut, S. Cöhce, Z.B. Özer, R. Gürses, B.K. Taşkın (Ed.); 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları (ICANAS), Ankara.

Shaw, Ian (2004), *Ancient Egypt A VeryShortIntroduction*, New York: Oxford University Press.

Shaw, Ian ve Nicholson, Paul (1995), *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, London: British Museum Press.

Şimşir, M. Salih (2018), *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Teeter, Emily (1999), “Maat”, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt* (pp: 551-553), Kathryn A. Bard ve Steven Blake Shubert (ed.), New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Teeter, Emily (2011), *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.

Tyldesley, Joyce (2006), *Chronicle of the Queens of Egypt, from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra*, New York: Thames and Hudson.

Tyldesley, Joyce (2008), *Mısır: İç Yüzü* (Levent Türer), İzmir: Tudem Yayınları.

Uncu, Ebru (2013), “The Cult of the Sun in Mesopotamia, Anatolia and the Egypt Civilizations”, *International Journal of History*, Vol:5, pp.349-366.

Üstüner, A. Cengiz (1998), *Mısır Uygarlığı*, İstanbul: Dragon Yayınları.

Valbelle, Dominique (1992), *Eski Mısır’da Yaşam* (Çev. Cem Muhtaroglu), İstanbul: İletişim Yayınları.

Vercoutter, Jean (2016), *Eski Mısır*, (6. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.

Yorar, Gönül (2015), *Yaratılış Mitleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Wilkinson, Toby (2016), *Eski Mısır M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi* (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul: Say Yayınları.

Wilkinson, Richard (2016), *Mısır'ın Bütün Tanrı ve Tanrıçaları* (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul: Allfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti.

Zucconi, Laura (2007), "Medicineand Religion in Ancient Egypt", *Religion Compass*, S: 1 (1), ss. 26-37.

İnternet Kaynakları

[<https://www.britannica.com/topic/phyle>].

[<https://www.britannica.com/list/11-egyptian-gods-and-goddesses>].

[<https://www.britannica.com/list/11-egyptian-gods-and-goddesses>].

[<https://www.ancient.eu/image/5827/egyptian-soldiers/>].

[<https://www.ancient.eu/image/179/djeser-djeseru-temple-of-hatshepsut/>].

[<https://www.britannica.com/topic/Aton/images-videos>].

[<https://www.ancient.eu/article/885/egyptian-gods---the-complete-list/>].

[<https://www.ancient.eu/image/5403/thoth-luxor-relief/>].

[https://www.ancient.eu/Egyptian_Religion/].

[<https://www.ancient.eu/image/5427/maat-figurine-louvre/>].

[<https://www.britannica.com/topic/Nut-Egyptian-goddess>].

[<https://www.ancient.eu/image/3697/ptah/>].

[<https://www.ancient.eu/image/4955/ram-of-amun/>].

[<https://www.ancient.eu/image/4543/ra-travelling-through-the-underworld/>].

[<https://www.ancient.eu/image/4591/set-and-horus-blessing-ramesses-ii/>].

[<https://www.britannica.com/topic/Osiris-Egyptian-god/images-videos>].

[<https://www.britannica.com/topic/Atum/images-videos>].

[<https://www.britannica.com/topic/Palermo-Stone/images-videos>].

[<https://www.ancient.eu/image/4412/narmer-palette-two-sides/>].

[\[https://www.britannica.com/topic/ancient-Egyptian-religion/The-Gods\]](https://www.britannica.com/topic/ancient-Egyptian-religion/The-Gods).

[\[https://www.mynet.com/tek-tanriya-inanan-tek-misir-firavunu-akhenatonun-gizemi-190101054758\]](https://www.mynet.com/tek-tanriya-inanan-tek-misir-firavunu-akhenatonun-gizemi-190101054758)



EKLER



EK 1: Akrep Kral'a adını veren topuzbaşı, AshmoleanMuseum(Baines, 2007: 287).



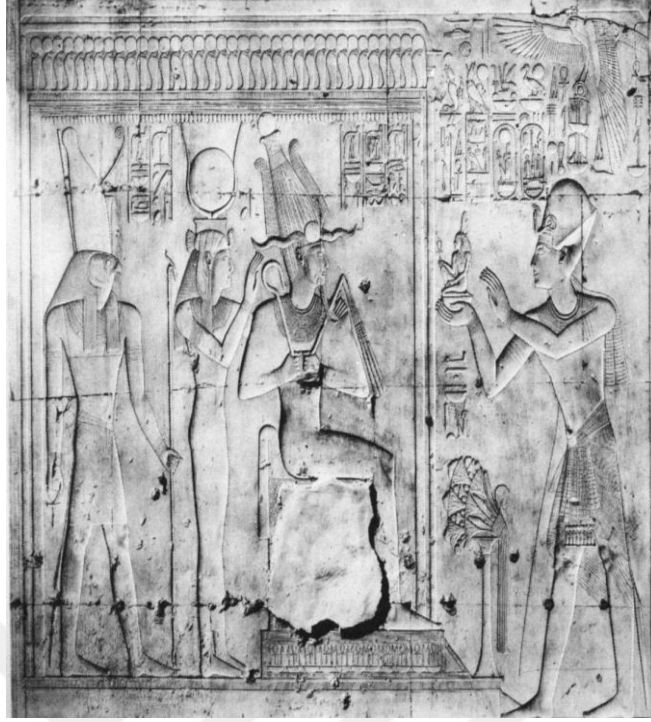
EK 2: Narmer Paleti; Kahire Müzesi (<https://www.ancient.eu/image/4412/narmer-palette-two-sides/>).



EK 3: Palermo Taşı; Courtesy of theRegionalMuseum of Archaeology(<https://www.britannica.com/topic/Palermo-Stone/images-videos>).



EK 4: Çifte taç takan Atum görseli;MetropolitanMuseum of Art (<https://www.britannica.com/topic/Atum/images-videos>).



EK 5: Soldan sağı; Horus, İsis ve Osiris'e kral I. Seti tarafından Maat figürü sunulurken. I. Seti'nin Abydos'daki mezar tapınağından (<https://www.britannica.com/topic/Osiris-Egyptian-god/images-videos>).



EK 6: Solda Seth, ortada Ramses ve sağda Horus yer almaktadır. II. Ramses'in inşa ettirdiği Ebu Simbel'de bulunan Hathor tapınağından bir rölyef (<https://www.ancient.eu/image/4591/set-and-horus-blessing-ramesses-ii/>).



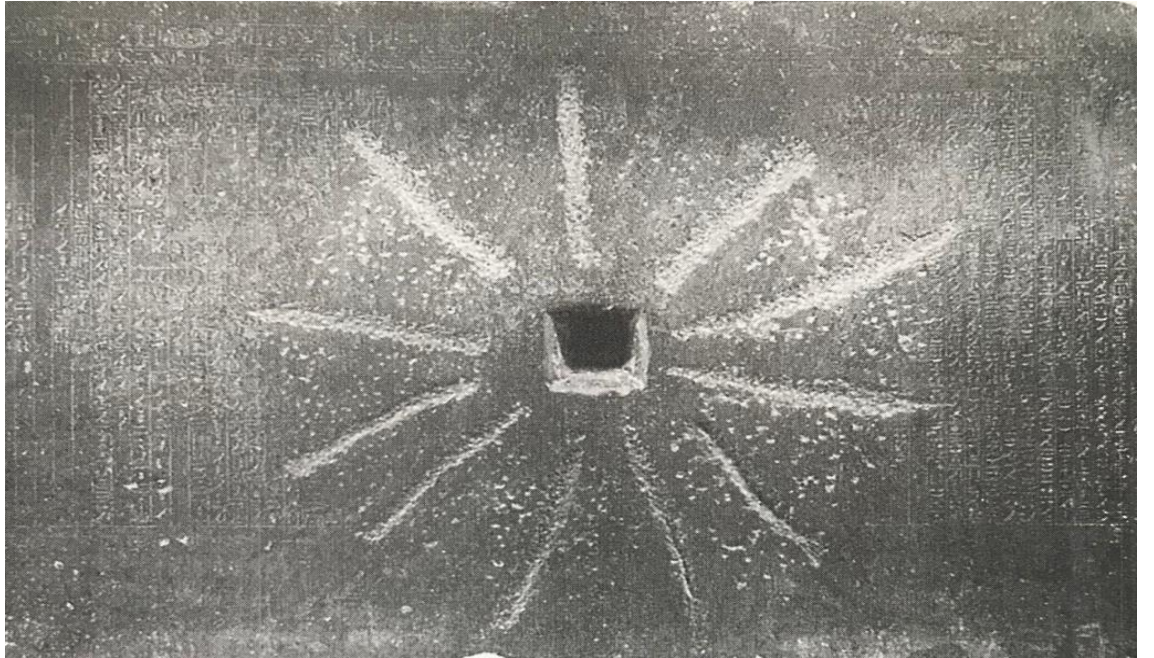
EK 7: Ra'nın yeraltı seyahati sırasında dūşmanı Apophis ile birliktetasviri, I. Ramses'in mezarından bir kopya (<https://www.ancient.eu/image/4543/ra-travelling-through-the-underworld/>).



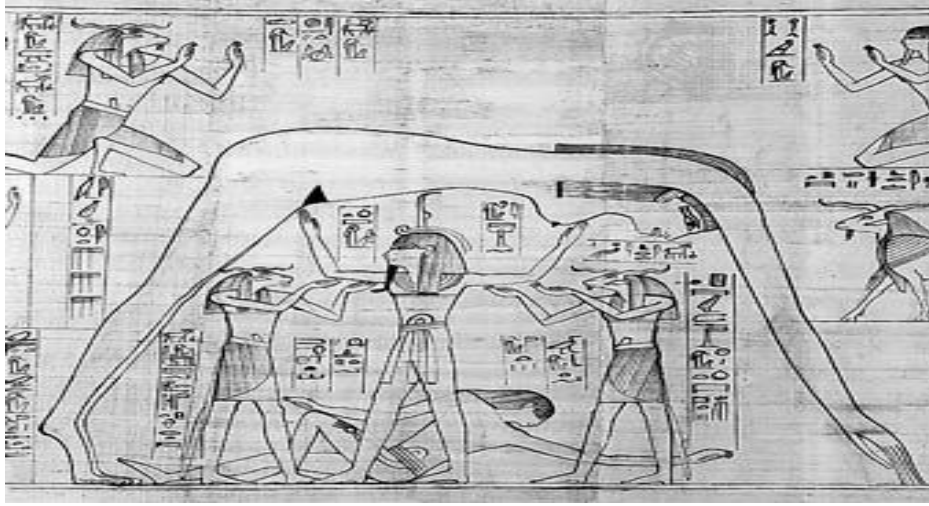
EK 8: Amon-Ra ve XXV. Hanedan firavunlarından Taharka'nın tasviri. AshmoleanMuseum (<https://www.ancient.eu/image/4955/ram-of-amun/>).



EK 9: Ptah heykeli, TurinMüzesi(<https://www.ancient.eu/image/3697/ptah/>).



EK 10: Şabaka taşı XXV. Hanedanlığa tarihlenir. Günümüzde British Museum bulunmaktadır
(R. Wilkinson: 2016: 19).



EK 11: Yeryüzü tanrısı olarak kabul edilen Geb yerde uzanırken, hava tanrısı olarak kabul edilen Shu ayakta ve gökyüzü tanrısı olarak kabul edilen Nut'u destekliyor. Greenfield Papirüsü, British Museum (<https://www.britannica.com/topic/Nut-Egyptian-goddess>).



EK 12: Oturan Maat figürü, MuseeduLouvre(<https://www.ancient.eu/image/5427/maat-figurine-louvre/>).



EK 13: Hathor heykeli, MetropolitanMuseum of Art
(https://www.ancient.eu/Egyptian_Religion/).



EK 14: II. Ramses döneminde yapılanThoth rölyefi. Luxor Tapınağı.
(<https://www.ancient.eu/image/5403/thoth-luxor-relief/>).



EK 15: Bastet, British Museum (<https://www.ancient.eu/article/885/egyptian-gods---the-complete-list/>).



EK 16: Aton'un ışınları altında Akhenaton ve Nefertiti, üç kızı ile birlikte. StateMuseums at Berlin (<https://www.britannica.com/topic/Aton/images-videos>).



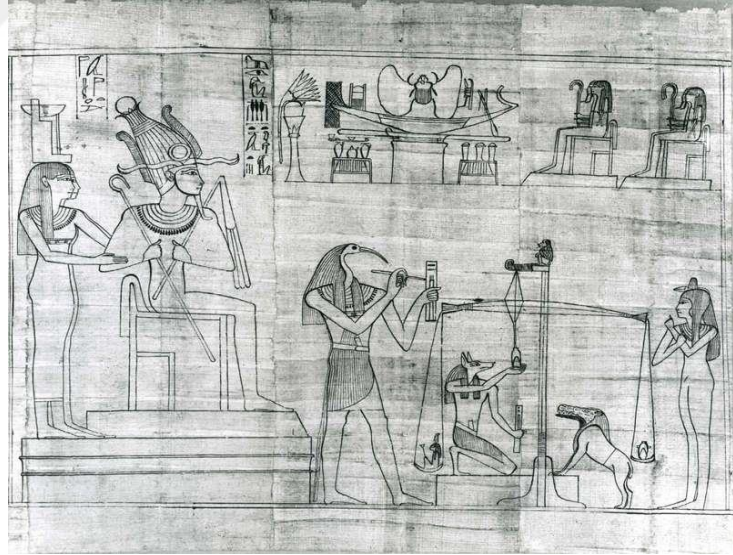
EK 17: Hatşepsut tapınağı, Deir el-Bahri (<https://www.ancient.eu/image/179/djeser-djeseru-temple-of-hatshepsut/>).



EK 18: Deir el-Bahri tapınağından, Hatşepsut döneminde yapılan Punt seferini tasvir eden rölyef (<https://www.ancient.eu/image/5827/egyptian-soldiers/>).



EK 19: Mısır Ölüler Kitabı'ndan, katip Ani'nin ruhunu tartan Anubis. *Mary Evans Resim Kütüphanesi* (<https://www.britannica.com/list/11-egyptian-gods-and-goddesses>).



Ek. 20. Ötedünyada bir yargı sahnesi. İnsan formunda ibis kafasıyla temsil edilen Thoth günah ve sevapları yazarken, Anubis kalp ve Maatin tüyünü tartıyor. Kalbin ağır gelmesi durumunda kalbi yiyecek olan canavarın ise Anubis'in sağında olduğu görülüyor. *Greenfield Papirüsü. Telif Hakkı British Museum* (<https://www.britannica.com/list/11-egyptian-gods-and-goddesses>).